Жан-Поль САРТР

ПОВІСТЬ з французької переклав Олег ЖУПАНСЬКИЙ

"Я чарівний у своєму костюмчику ангела". Пані Портьє казала мамі: "Ваш хлопчик милий-премилий. Він просто чарівний у своєму костюмчику ангела". Пан Буффардьє притягував Люсьєна до себе, ставив собі між коліньми й гладив його руки: "Справжня тобі дівчинка,— казав він, посміхаючись. — ЯїЬтебе звати? Жакліна, Люсьєна, Марго?" Люсьєн червонів по самісінькі вуха й^від-повідав: "Мене звати Люсьєн". Хоча й сам не був до кінця впевнений, чи він не дівчинка, всі вважали його милим із тими газовими крилами, у голубій довгій мантії, з маленькими оголеними ручками і русявими кучериками; він лише боявся, щоб присутні раптом не вирішили, що він уже не хлопчик; навіть якби Люсьєн рішуче заперечував, ніхто б йому не повірив, йому нізащо не дозволятимуть скинути мантію, хіба що коли лягатиме спати, прокинувшись уранці, він знаходитиме її біля свого ліжка, і якби йому вдень закортіло попісяти, то мусив би її підкочувати, як це робила Нанет, щоб присісти навпочіпки. Всяк йому говоритиме: "Моя маленька мила красуня"; може, він уже й справді став дівчинкою; Люсьєн відчув у собі таку ніжність, що його аж трохи замлоїло, з його вуст линув мелодійний голос, і він усім роздаровував плавними рухами квіти; йому захотілося поцілувати свої руки. Люсьєн подумав: "Це не насправді". Хлопець дуже любив, коли було не насправді, а найдужче веселився в день карнавалу на Масницю: його перевдягли в костюм П'єрро, і він бігав і стрибав з Рірі, галасуючи, ховався під столами. Мама легенько вдарила його лорнеткою. "Я пишаюся своїм синочком". Вона була імпозантна, найогрядніша і найвеличніша з усіх дам. Коли він спинився біля довгого столика, застеленого білою скатертиною, його тато, що пив шампанське, підхопив його на руки, примовляючи: "Чоловічок!" Люсьєнові хотілося заплакати і заперечити: "Та ні ж бо!", натомість хлопець попросив оранжаду, бо той був холодний і пити його забороняли. Але йому налили в малесеньку склянку рівно на два пальці. Напій був липкий та тягучий і зовсім не був холодний, як він сподівався:

Люсьєн пригадав оранжад із рициною, він його пив, коли нездужав. Малий залився слізьми і затих лише тоді, коли всівся між татом і мамою в автомобілі. Мати пригорнула хлопчину до себе, вона була тепла, напахчена парфумами і вся в шовках. Час од часу інтер'єр автомобіля ставав білий, як крейда, Люсьєн кліпав очима, фіалки, що мати носила на корсажі, проступали в темряві, і він раптово вдихав їхній запах. Хлопець ще хлипав, але вже відчував легенький лоскіт поту, що був липучий, мов оранжад; ніби помаранчевий напій; він любив ляскати по воді у маленькій балійці, коли мати натирала його губкою. Батьки дозволяли йому спати в своїй кімнаті, начебто він був іще немовлям; Люсьєн реготав і скрипів пружинами свого маленького ліжечка, а тато завважував: "Дитя надто збуджене". Хлопець сьорбав флердоранжеву воду, втупившись у батька, що був у самій сорочці.

Наступного дня Люсьєн почувався так, ніби щось забув. Він дуже добре пам'ятав сон, який йому приснився: тато і мама були зодягнені ангелами, Люсьєн голий-голісінький сидів на горщику, вибиваючи на бубоні, батьки пурхали довкола нього; це був якийсь кошмар. Але було щось і до сну, Люсьєн, здається, прокинувся вночі. Намагаючись щось пригадати, він бачив лише довгий чорний тунель, освітлений маленькою голубою лампочкою, що була схожа на нічник, засвічуваний вечорами у батьківських покоях. У глибині геть темно-голубої ночі промайнуло щось біле. Хлопець умостився на підлозі біля материних ніг і взяв свій бубон. Мати його спитала: "Чому ти на мене так дивишся, мій дорогенький?" Люсьєн опустив очі й загупав у бубон, вигукуючи: "Бум, бум, та-ра-ра, бум". Але, коли вона відвернулася, хлопець знову почав її пильно розглядати, так, ніби бачив уперше. Така знайома блакитна сукня з трояндою, обличчя... І водночас з'явилося щось нове. Раптом йому сяйнула думка, що в цьому все й криється: поміркуй він так бодай ще трохи, запона невідомості б упала. Тунель освітився блідим сірим днем, і стало помітно, як щось ворушиться. Люсьєн злякано вигукнув: тунель зник. "Що з тобою, мій любий?" — запитала мати. Вона сіла навпочіпки і з тривогою подивилася на нього: "Я бавлюся",— відповів Люсьєн. Мати зітхнула з полегкістю, але хлопець боявся, щоб часом вона не

доторкнулася до нього: мати здавалася йому химерною, а втім, батько також. Люсьєн вирішив, що більше ніколи не спатиме в їхньому покої.

У наступні дні мати нічого не помічала. Люсьєн одягався, як завжди, і розмовляв з нею, ніби справжній малюк. Він попросив її розповісти "Червону Шапочку", і мати всадовила його собі на коліна. Вона розповідала йому про вовка і бабусю Червоної Шапочки, піднімаючи догори пальця, посміхалася, хоча

Жан-Поль Сартр (1905—1980) — письменник, драматург, критик, філософ, лауреат Нобе лівської премії (1964) —одна з найбільших постатей у культурному житті Франції XX сторіччя.

Дитинство Сартра, яке він описав в автобіографічній повісті "Слова" (1964), пройшло у родині діда, викладача німецької мови. Пи закінченні Вищої Педагогічної школи викладає філософію у ліцеях Гавра, Ліона, Парижа. 1939 року іде на фронт, потрапляє в полон і рік відбуває в концентраційному таборі. Бере участь у Русі Опору.

Свою творчу діяльність Сартр роліичаь романом "Нудота" (1938), що одразу привернув до себе увагу критиків. Наступного року з'являється книжка оповідань "Мур", у якій уже чітко окреслюються його естетичні принципи письменника-екзистенціаліста. 1943 року виходить у світ його фундаментальна філософська праця "Буття і Небуття", де Сартр визначає своє філософське кредо — "атеїстичний екзистен ціалізм".

Сорокові та п'ятдесяті роки були вельми плідними для Сартра-драматурга. З-під його пера з'являється низка п'єс: "Мухи" (1943), "За закритими дверима" (1944), "Брудні руки" (1948), "Диявол та Господь Ьог" (1951), "Некрасов" (1956) та інші.

Подальше життя письменника насичене політичною діяльністю. Після студентських заворушень 1968 року Ж.-П. Сартр підтримує лівоекстремістські прокомуністичні організації, редагує маоїстський

часопис "Справа народу", а згодом стає головним редактором лівої газети "Ліберасьйон". 1974 року видає книгу "Бунт — діло праведне".

Можливо, таке активне політичне життя завадило Сартрові-філософу своєчасно завершити чимало праць, таких, скажімо, як "Критика діалектичного розуму", "Зшитки про мораль", сценарій фільму про Фрейда тощо, які з'явилися лише по його смерті.

й намагалась зберегти серйозний вигляд. Люсьєн дивився на неї і допитувався: "Ну, а далі?" — щоразу торкаючись кучерів, які спадали матері на шию, та зовсім не слухав її, а лише запитував себе, чи це справді його мама. Коли вона закінчила казку, Люсьєн попросив: "Мамо, розкажи мені про те, як ти була маленькою дівчинкою..." І мати розповідала, хоча, можливо, говорила неправду. Може, вона колись була маленьким хлопчиком, якого також наряджали в сукні,— як того вечора Люсьєна,— і вона й далі їх носила, щоб скидатися на дівчинку. Він обережно мацав її гарні руки, під шовком м'які, як масло. Цікаво, що було б, якби з мами скинути сукню, а натомість надягнути на не/і татові штани? Можливо, у неї одразу б виросли чорні вуса. Він щосили стиснув мамині руки; в нього було таке враження, що ще мить — і вона просто на його очах перекинеться на жаского звіра або стане бородатою жінкою, як та, що на ярмарку. Вона засміялася, широко розкривши рота, і Люсьєн побачив її рожевий язик і піднебіння; йому стало гидко, виникло бажання туди плюнути. "Ой, ой, ой! — заойкала, усміхаючись, мати,— як ти мене стискаєш, мій маленький чоловічку! Стисни ще дужче. Так сильно, як ти мене любиш". Люсьєн ухопив гарну мамину руку у коштовних перснях і вкрив її поцілунками. Але наступного дня, коли він умостився на горщику, а вона сиділа біля нього, тримаючи за руки, і говорила йому: "А-а, Люсьєне, а-а, моя ластівко, я тебе благаю", він раптом перестав кректати і спитав її, трохи засапавшись: "Ти справді моя мама?" Вона йому відповіла: "Дурненький",— і попросила не ставити більше таких запитань. З цього дня Люсьєн був переконаний, що мати грала комедію, і він їй більше ніколи не казав, що одружиться з нею, коли виросте. Проте хлопець достоту не знав, якою саме була та комедія: можливо, злодії, пробравшись темним тунелем, надумали

викрасти тата й маму, а замість них поклали в їхнє ліжко цих двох. Або ж це були справдешні тато й мама, але вдень вони грали роль, а вночі були зовсім інші. Люсьєн майже не здивувався новорічної ночі, коли раптом прокинувся й побачив, як вони ховали іграшки в камін. На другий день батьки говорили про Діда Мороза, і Люсьєн удавав, що вірить їм, гадаючи, що в цьому полягала їхня роль і вони повинні викрадати іграшки. В лютому він захворів на скарлатину і страшенно тим тішився.

Одужавши, хлопець узяв собі за звичай гратися, на цей раз у сироту. Він сідав посеред лужка, під каштаном, набирав у жмені землі і думав: "Я буду сиротою, мене зватимуть Луї. Я вже не їв ц$лих шість днів". Няня Жермен покликала його снідати, і за столом він грався й далі; тато й мама нічого не помічали. Йому дали притулок злодії, які хотіли зробити з нього кишенькового злодюжку. Коли Люсьєн поснідає, то побіжить, щоб їх викрити. Він їв і пив дуже мало, бо якось прочитав у "Заїзді Ангела Хранителя", що після голодування треба їсти обмаль. Це було весело, оскільки всі гралися. Тато і мама гралися в тата і маму, мама гралася, бідкаючись, що її найдорожче дитятко так мало їсть, тато грався, читаючи газету, і раз повз раз сварився на Люсьєна пальцем, приказуючи: "Трах-тарах, любий!" І Люсьєн грався також, вже й не знаючи до пуття в кого. В сироту? Чи в істоту Люсьєна? Він глянув на карафку з водою, де на самому денці витанцьовував малесенький рожевий промінчик, і ладен був заприсягнути, що татова рука містилась у карафці, величезна, яскрава, з маленькими чорними волосинками. Люсьєнові раптом здалося, що карафка теж гралась, удаючи карафку. Зрештою він майже не торкався страв і відчув такий голод пополудні, що змушений був украсти з дюжину сливок і мало не розладнав собі шлунок. Тоді йому й подумалось, що він уже досить награвся в Люсьєна.

Однак він не міг від цього утриматися, і йому весь час здавалося, що він бавиться. Хлопець хотів би бути таким, як бридкий і поважний пан Буффардьє; приходячи на обід, той припадав до маминої руки, примовляючи: "Моє шанування, люба пані", а Люсьєн всідався посеред вітальні і з захопленням дивився на нього. Але нічого з того, що

долітало до Люсьєнових вух, не заслуговувало на увагу. Коли він падав і набивав собі гулю, то часом переставав плакати і запитував сам себе: "А чи справді в мене вава?" Тоді його охоплював ще більший розпач, і хлопець починав плакати ще дужче. Коли він цілував мамину руку, кажучи: "Моє шанування, люба пані", мати куйовдила йому волосся, примовляючи при цьому: "Це не добре, моя маленька мишко, не слід кепкувати зі старших". І тоді він почувався пригніченим. Щось значуще траплялося лише першої і третьої п'ятниці місяця. В ці дні чимало дам приходили в гості до мами, і поміж них завжди були дві-три в жалобі; Люсьєн любив жінок у жалобі, надто високих. Він добре почувався з дорослими, адже вони були такі поважні... Не хотілося й думати, що в ліжку вони дозволяють собі всі ті речі, після яких з'являються на світ дітлахи. Вони мають на собі стільки одягу і такі сумні, що важко навіть уявити, що в них там під сподом. Коли вони разом їдять і розмовляють, то навіть сміх у них статечний, усе так урочисто, мов на обідні. Вони поводилися з Люсьєном як із дорослим. Пані Куффен садовила хлопця на коліна і ляскала його по литках, приказуючи: "Це найгарніший маленький любчик, якого я бачила". Потім вона розпитувала про його смаки, цілувала й цікавилася, що він робитиме, коли виросте. Люсьєн відповідав, що стане знаменитим полководцем, як Жанна д'Арк, що відвоює Ельзас і Лотарін-гію в німців, або стане місіонером. Говорячи, він вірив у те, що каже. Пані Бес огрядна й міцна жінка з маленькими вусиками. Вона лоскотала Люсьєна, примовляючи: "Моє маленьке дитятко". Він нестямно тішився, реготав від задоволення і звивався від лоскоту; уявляв себе немовлям, милим маленьким немовлям серед дорослих, і йому було б приємно, якби пані Бес його роздягала й купала і вкладала спатоньки в малесеньку колиску, мов гумову ляльку. А інколи пані Бес запитувала: "Що скаже моя лялька?" — і зненацька натискала йому животик. Тоді Люсьєн, достоту як справжня механічна лялька, здавленим голосом вигукував: "Уа", і вони обоє сміялися.

Пан кюре, щосуботи приходячи на сніданок, якось питав Люсьєна, чи дуже він любить маму. Хлопчик обожував свою вродливу маму і свого тата, такого дужого й гарного. Він відповів: "Так", дивлячись панові кюре в очі з виглядом маленького відчайдуха, який усіх смішив. Пан

кюре мав голову, як малинова ягода, рожеву й шорстку, з кущиками волосся. Він сказав Люсьєнові, що це добре і що треба завжди любити свою маму; а відтак почав допитуватися, кого Люсьєн любить більше — маму чи Господа Бога. Люсьєн не міг одразу відповісти на це запитання і почав трясти кучерями і дриґати ногами, вигукуючи: "Бум, та-ра-ра-бум", а дорослі знову заводили розмову, ніби його й не існувало. Він вибіг у сад через задні двері, прихопивши з собою маленьку тростинову палицю. Люсьєнові заборонялося виходити з саду; звичайно, він був дуже чемним маленьким хлопчиком, але цього дня йому забаглося побути неслухняним. Він з недовір'ям розглядав величезні зарості кропиви; з усього було видно, що це заборонене місце: якийсь темний мур і кропива, лиха шкідлива рослина, під кропивою робив свою справу пес; тхнуло бур'янами, собачим калом і сечею. Люсьєн збив кропиву, закричавши: "Я люблю свою маму, я люблю свою маму!"; рослина жалюгідно похилилася, стікаючи білим соком, її білясті, покриті пухом стебла були понівечені, до нього ледве долинав самотній крик: "Я люблю свою маму, я люблю свою маму"; прогуділа велика зелена муха: це була гнойова муха, і Люсьєн боявся, її заборонений смердячий, гнилий і гострий запах щипав йому ніздрі. Він повторив: "Я люблю свою маму", але власний голос видався йому дивним, хлопцеві зробилося моторошно, і він стрілою чкурнув до вітальні. В цей день Люсьєн зрозумів, що не любить своєї матері. Він не почувався винуватим, але став удвічі ласкавіший, гадаючи, що слід усе життя вдавати, ніби любить своїх батьків, щоб не стати маленьким злим хлопчиком. Пані Флер'є помітила, що Люсьєн ставав усе лагідніший і лагідніший, саме того літа почалася війна і батько поїхав на фронт, а мама, сумуючи, була водночас щаслива, що Люсьєн став таким уважним; пополудні, коли вона відпочивала в саду у шезлонзі,— адже в неї стільки клопоту,— він біг, шукав подушку і підкладав їй під голову або ж накривав ковдрою ноги, а вона, пручаючись, сміялася: "Та ж мені буде жарко, мій хлопчику, який же ти ласкавий!" Хлопець, задихаючись, палко її цілував, приказуючи: "Моя мама, моя!" і всідався під каштаном.

Люсьєн вимовив слово "каштан" і прислухався. Але нічого не змінилося. Мама лежала під верандою зовсім маленька в глибині глухої

задушливої тиші. Пахло духмяною травою, можна було б погратися в мандрівника в пралісі, але він уже втратив охоту до гри. Над червоним гребенем муру мерехтіло повітря, а сонце пускало зайчиків на землю і на Люсьєнові руки. "Каштан!" Люсьєна збивало з пантелику: коли він казав мамі: "Моя мила мама, моя", та всміхалася, а коли називав Жермену "аркебузом", Жермена плакала і скаржилася мамі. А коли сказати "каштан", то зовсім нічого не змінюється. Він пробурмотів крізь зуби: "Мерзенне дерево", і ніяк не міг заспокоїтися, проте дерево залишалося незворушним, тоді він повторював голосніше: "Мерзенне дерево, мерзенний каштан! Ну постривай же!" — і копав його ногою. Але дерево стояло спокійне-спокійне — ніби то була колода. За вечерею Люсьєн сказав мамі: "Ти знаєш, мамо, дерева, ну, вони з дерева", із здивованим виразом обличчя, який мама так любила. Але пані Флер'є не отримала того дня листа і лише сухо йому зауважила: "Не вдавай із себе дурника". Тоді Люсьєн став руїнником. Він почав розламувати всі іграшки, щоб побачити, як вони були зроблені, розпанахав старою татовою бритвою крісло, повалив у вітальні глиняну статуетку, щоб побачити, чи нема там чогось усередині; вештаючись подвір'ям, стинав голівки квітів своєю тростиновою паличкою, і щоразу його огортало глибоке розчарування: речі — це дурниця, їх насправді не існувало. Мама його часто запитувала, вказуючи на квіти, на дерева: "Як це називається?" Але Люсьєн крутив головою і відповідав: "Це нічого не означає, воно без імені". Все це не було варте того, щоб на нього звертати увагу. Йому здавалося набагато цікавішим вирвати ніжки в цвіркуна, бо той звивався у нього в пальцях, як дзига, а коли стиснути йому черевце, то з нього витікала жовта рідина. Та все ж цвіркуни не кричали. Люсьєнові конче хотілося помучити одного з тих звірів, які кричать, коли їм боляче, курку, скажімо, але він не зважувався до них підступити. Пан Флер'є повернувся в березні, бо був власником підприємства і генерал йому сказав, що від нього буде більше користі, якщо він очолюватиме свій завод, а не сидітиме в окопах, мов казна-який нікчема. Батько помітив у Люсьєнові великі зміни і сказав, що вже не впізнає свого любого синочка. Хлопець став якийсь кволий, відповідав мляво, завжди длубаючись у носі пальцем; часом дмухав на пальці і починав їх нюхати; його треба було навіть просити, щоб він

справив нужду. Тепер він сам ходив до туалету; двері лишав прочинені, щоб мати або Жермена час од часу могли його підбадьорити. Він цілі години просиджував на унітазі, й одного разу занудьгував так, що заснув. Лікар зробив висновок, що хлопець росте надто швидко, і приписав ліки для покріплення. Мати хотіла навчити сина нових ігор, але Люсьєн вирішив, що йому було задосить і тих, та й, зрештою, всі ігри варті одна одної, завжди одне й те саме. Він часто бурчав, це теж було грою, але досить-таки кумедною. За правилами цієї гри роблять прикрощі матері, почуваються геть сумними і злобливими, вдають глухонімих із затуманеними очима; всередині робилося тепло і м'яко, як уночі під ковдрами, коли відчуваєш свій власний запах, самотність у світі. Люсьєн уже не міг позбутися кепського настрою, і коли тато глузливим тоном казав йому: "Ти, бачу, кров'ю спливаєш", Люсьєн, схлипуючи, звивався на підлозі. Він ще частенько заходив до вітальні, коли мама приймала гостей, але відколи йому обтяли кучері, дорослі менше звертали на нього уваги, хоча й наставляли його, розповідаючи всілякі повчальні історії. Коли через бомбардування його кузен Рірі приїхав до Фероля із тіткою Бертою, своєю гарною мамою, Люсьєн повеселішав і спробував навчити його гратись. Але Рірі надто переймався ненавистю до бошів і здавався зовсім дитиною, хоча на шість місяців був старший за Люсьєна; кузен мав веснянкувате лице й геть нічого не розумів. Однак саме йому Люсьєн признався, що він сновида. Є такі люди, які встають серед ночі, розмовляють і прогулюються з заплющеними очима. Люсьєн читав про це у "Маленькому дослідникові" і гадав, що справжнім Люсьєном, який ходив, розмовляв і справді любив своїх батьків, він був лише вночі, а щойно світало, він забував про все і знову вдавав Люсьєна. Спочатку хлопець наполовину вірив своїй вигадці, але одного разу він і Рірі проходили повз кропиву і той показав свого пісюна Люсьєнові, мовлячи при цьому: "Поглянь, який він великий, я вже дорослий хлопець. Коли він виросте зовсім великий, я стану чоловіком і піду в окопи битися проти бошів". Люсьєнові Рірі здався досить кумедним, і він реготав до упаду. "Ану ж, покажи свого",— попросив Рірі. Вони порівняли, і Л юсьєнів виявився набагато менший, але Рірі вів нечесну гру: він свого розтягував, щоб зробити довшим. "У мене більший",— казав Рірі. "Так то

воно так, зате я сновида",— відповів Люсьєн спокійно. Рірі не знав, що таке сновида, і Люсьєн мусив йому розтовкмачувати.

Опісля ж і сам повірив: "А й справді, я сновида",— і в нього виникало невтримне бажання заплакати. Вони лягли сп^ти разом і домовилися,іцо Рірі вночі не склепить очей і спостерігатиме за Люсьєном, коли той встане, задам'ятовуючи все, що він говоритиме. "Ти мене тої ж миті розбудиш,— сказав Люёъон,— щоб перевірити, чи я все пригадаю, що робив". Увечері Люсьєн, який ніякеє міг заснути, почув пронизливе хропіння і став будити Рірі. "Занзібар!" — вигукнув Рірі. "Прокинься, Рірі, ти ж мусиш стежити, як я вставатиму". "Облиш мене, я хочу спати",— промимрив Рірі сонним голосом. Люсьєн почав його торсати й щипати, запустивши руку під сорочку; Рірі хвицьнув ногами, прокинувся й лежав із розплющеними очима, безтямно посміхаючись. Люсьєн згадав про велосипед, якого тато обіцяв йому купити, почувся гудок локомотива, а потім одразу ввійшла служниця й смикнула за ковдру: була восьма ранку. Люсьєн ніколи не знав, що робив уночі. Це знав лише Господь Бог, тільки він, Господь Бог, був усевидючий. Люсьєн опустився на коліна для молитви, намагаючись бути поважним, щоб мама його в кінці служби похвалила, але Господа Бога він ненавидів: Господь Бог більше знав про Люсьєна, ніж Люсьєн сам про себе. Він відав, що хлопець не любив ні мами, ні тата, що він лише прикидався слухняним, а вечорами в ліжку грався своїм пісюном. На щастя, Господь Бог не міг усього запам'ятати, бо в нього стільки таких хлопчаків на світі! Коли Люсьєн, вдаряючи себе по лобі, приказував: "Сніданок", Господь Бог одразу ж забував те, що бачив. Люсьєн намагався також переконати Господа Бога, що він справді любить свою маму. Час од часу він подумки казав: "Як я люблю свою любу маму!" В душі у нього був один потаємний куточок, який не дуже вірив у це, і Господь Бог, звичайно, бачив цей куточок. Отже, вигравав Бог. Але часом можна цілком вірити в те, що кажеш. Якщо промовляти дуже швидко й виразно: "Ой, як я люблю свою маму",— то знову бачиш мамине обличчя і відчуваєш повне розчулення, уявляєш туманно-туманно, що Господь Бог тебе бачить, а потім про це думаєш іще більше, все розпливається в ніжності, й з'являються слова, які витанцьовують у вухах: мама, мама,

МАМА. Це, звичайно, тривало лише якусь мить і нагадувало те, як Люсьєн намагався втримати в рівновазі стілець на двох ніжках. Але якщо саме в цю мить сказати "Пакота", Господь Бог був би обдурений: він бачив лише Добро, і те, що він бачив, врізалося назавжди в його пам'ять. Проте, Люсьєн стомлювався від цієї гри, бо вона вимагала надто великих зусиль, а, врешті, ніколи не знаєш, чи Господь Бог програв, чи виграв. Люсьєн більше не звертав уваги на Бога. Коли він уперше причастився, пан кюре сказав, що це найслухняніший, найпобожніший хлопчик з усіх, що вивчали Катехізис. Люсьєн схоплював науку швидко і мав чіпку пам'ять, але в голові в нього було ще повно туману.

Неділя видалася сонячна. Туман уже розвіявся. Коли Люсьєн прогулювався з татом дорогою на Париж, він був зодягнений в дитячий матроський костюмчик, і якщо назустріч траплялися татові робітники, то вони кланялися татові і Люсьєнові. Тато порівнювався з ними, і вони, вітаючись, схиляли голови: "Добридень, пане Флер'є", а також "Добридень, паничу". Люсьєн дуже любив робітників, бо це були великі люди, не такі, як інші. По-перше, вони його називали паничем. А по-друге, носили кашкети і мали великі порепані руки з обламаними нігтями. Вони були відповідальні й шанобливі. Не слід було смикати за вуса дядька Буліго: тато насварив Люсьєна. Але дядько Буліго, розмовляючи з татом, скидав кашкета, а тато і Люсьєн своїх не скидали, і тато говорив грубим голосом, зверхньо й бундючно: "Ну, дядьку Буліго, чекаєте свого синочка? Коли в нього буде відпустка?" — "В кінці місяця, пане Флер'є, дякую, пане Флер'є". Дядько Буліго здавався цілком щасливим і не міг собі дозволити ляснути Люсьєна по заду, обзиваючи його жабою, як той бридкий пан Буф-фардьє. Коли Люсьєн зустрічав дядька Буліго, то розчулювався і намагався стати добросердим. Якось, повернувшись із прогулянки, тато посадив Люсьєна на коліна і пояснив йому, що таке хазяїн. Люсьєн поцікавився, як тато розмовляє з робітниками на заводі, і тато йому показав, як він це робить, його голос зовсім змінився, "Невже і я стану хазяїном?" — запитав Люсьєн. "Ну, звичайно, мій любий, саме задля цього я й пустив тебе в світ". — "І кому я буду наказувати?" — "Коли я помру, ти станеш хазяїном мого заводу і,

керуватимещ моїми робітниками".— "Але ж вони теж повмирають". — "Та ні, ти керуватимеш їхніми дітьми, отож треба, щоб ти знав, як їх примусити шанувати й любити тебе". — "А як, тату, примусити їх мене любити?" Батько трохи подумав і відповів: "Перш за все треба, щоб ти знав кожного з них по імені". Люсьєн не на жарт замислився і, коли до них прийшов син майстра Морель і розповів, що його батькові відрізало два пальці, Люсьєн говорив з ним серйозно і чуйно, дивлячись йому просто в очі, називаючи його по імені. Мама згодом сказала, що пишається своїм маленьким сином, таким добрим і чуйним. А потім настало перемир'я, тато вечорами читав уголос газету, всі говорили про росіян, німецький уряд і про репарації, тато показував Люсьєнові на мапі країни. Люсьєн прожив найнудніший рік у своєму житті, йому більше подобалося, коли йшла війна; тепер у всіх був такий вигляд, ніби вони залишилися без діла, і сяйво, яке завжди яскріло в очах пані Коффен, згасло. У жовтні 1919 року пані Флер'є віддала Люсьєна навчатися до школи Сен-Жозефа.

У кабінеті абата Жерома було добре натоплено, Люсьєн стояв біля крісла пана абата, заклавши руки за спину, і страшенно нудьгував. "Чи скоро піде звідси мама?" Але пані Флер'є ще не збиралася додому. Вона сиділа на самому краєчку зеленого крісла, випнувши свої чималенькі груди, і дуже швидко говорила. Коли вона гнівалася й не хотіла цього виказувати, її голос ставав напрочуд мелодійним. Пан абат говорив спроквола, і слова, які він вимовляв, здавалися набагато довшими в його роті, ніж в устах інших людей, він їх ніби обсмоктував, мов льодяники, перед тим як відпустити на волю. Він розповідав мамі, що Люсьєн чемний хлопчик, увічливий і працьовитий, але абсолютно байдужий до всього, а пані Флер'є сказала, що дуже розчарована, бо гадала, що зміна середовища піде йому на користь. Вона запитала, чи він грається разом із іншими дітьми. "На жаль, ні, пані,— відповів абат. — Навіть ігри, здається, його зовсім не цікавлять. Правда, іноді він буває непогамовним і навіть шаленим, але швидко стомлюється; гадаю, йому не вистачає наполегливості". Люсьєн подумав: "Це вони про мене говорять". Він був темою розмови двох дорослих людей, так само як війна, німецький уряд чи Пуанкаре; вони повагом викладали одне

одному свої міркування. Однак ця думка його навіть не потішила. У Люсьєнових вухах настирливо лунали маленькі мелодійні мамині слова, а також обсмоктані й набридливі слова пана абата, йому захотілося плакати. На щастя, пролунав дзвоник і його відпустили. Але на уроці географії він почувався дуже втомленим і попросився в абата Жанена в убиральню, щоб трохи розвіятися.

Прохолода, самотність і приємний запах з нужника заспокоїли Люсьєна. Для годиться він присів навпочіпки, проте справляти нужди йому не хотілося; потім підвів голову і почав читати написи, якими рясніли двері. Синім олівцем було виведено: "Барато кнопка". Люсьєн усміхнувся: справді, Барато був дуже малий, як кнопка, хоча й казали, що він може ще трішки підрости, але хтозна, бо його батько був майже карлик. Цікаво, чи Барато читав цей напис,— мабуть, ні, інакше стер би його. Барато, певно, слинив би пальця й тер літери доти, доки вони зовсім не щезли б. Люсьєн трохи розважився, уявляючи, як Барато прийде до нужника о четвертій годині, як спускатиме свої коротенькі велюрові штанці і прочитає: "Барато кнопка". Можливо, Барато ніколи не замислювався над тим, що він невеликого зросту. Люсьєн твердо вирішив із завтрашнього ранку називати його кнопкою. Він підвівся і прочитав на стіні праворуч інший напис, зроблений тим же синім олівцем: "Люсьєн Флер'є жердина". Він ретельно витер напис і повернувся до класу. "А й справді,— подумав він, дивлячись на своїх друзів, вони набагато менші, ніж я". І хлопець відчув себе якось незатишно. "Жердина". Після уроків він сидів за своїм маленьким столиком з екзотичного дерева. Жермена поралася на кухні, мами ще не було вдома. Він узяв чистий аркуш і написав "Жердина", виводячи кожну літеру. Але це слово видалось йому надто звичним і не збудило в ньому жодних емоцій. Він погукав: "Жермено, я б хотів, щоб ви написали на цьому аркуші: "Люсьєн Флер'є жердина". "Чи ви збожеволіли, пане Люсьєн?" Хлопець обхопив її шию руками. "Жермено, моя маленька Жермено, будь ласка!" Жермена засміялася і витерла свої масні руки об фартух. Коли вона писала, він намагався не дивитися на неї, потім відніс аркуш до своєї кімнати і довго його розглядав. Почерк у Жермени був

кострубатий, Люсьєнові мов причувся сухий голос, що йому нашіптував на вухо:

"Жердина". Він подумав: "Я таки великий". І раптом відчув страшенний сором: такий великий, як Барато малий, а всі сміються з нього позаочі. Здавалося, ніби його хто зурочив: досі для нього було природним дивитися на своїх друзів згори, а тепер він відчув, що його прирекли бути великим до самої смерті. Ввечері він запитав у свого батька, чи можна стати меншим, якби цього захотіти з усіх сил. Пан Флер'є відповів, що ні, всі в родині Флер'є були великі й дужі і Люсьєн ще виросте. Хлопець був у розпачі. Коли мати вклала його спати, він підвівся й пішов поглянути на себе в люстро. "Я великий". Але виглядав Люсьєн досить добре, його зріст не впадав у вічі, він не видавався ні великим, ні малим. Хлопець трохи підсмикнув льолю і подивився на свої ноги; тоді уявив, як Костіль каже Ебрарові: "Поглянь лишень, у нього не ноги, а жердини", і це його дуже розсмішило. Люсьєнові стало холодно, аж затрусило, і хтось сказав: "У жердини сироти на шкірі!" Люсьєн ще вище підсмикнув поділ своєї льолі, і всі побачили пуп та все його причандалля, а тоді він побіг до свого ліжка й шаснув під ковдру. Коли засунув руку під сорочку, то уявив, що Костіль його бачить і каже: "Погляньте-но, що вона робить, та Жердина!" Люсьєн неспокійно завовтузився і, важко дихаючи, повернувся в ліжку: "Жердина! Жердина!",— доки відчув під своїми пальцями довге гостре свербіння.

У подальші дні йому все кортіло попросити в пана абата дозволу пересісти на задню парту. Люсьєнові не хотілося, щоб Буассе, Вінкельман та Костіль, які сиділи позаду нього, дивилися йому в потилицю. Люсьєн відчував свою потилицю, хоча не міг її бачити, часто навіть зовсім забував про неї. Але коли він ревно відповідав панові абату і декламував напам'ять монолог Дона Дієго, інші сиділи в нього за спиною, втупившись йому в потилицю, і могли глузувати з нього досхочу: "Яка вона, ця Жердина, худюща, шия тримається, либонь, на двох мотузках". Люсьєн намагався говорити голосніше, щоб виразити приниження Дона Дієго. Із своїм голосом він чинив, що хотів, але потилиця завжди була там, байдужа й невиразна, мов відпочиваючи, і

Буассе дивився на неї. Люсьєн не зважився пересісти на інше місце, бо остання парта призначалася для ледарів, дарма що потилиця й лопатки йому постійно свербіли і він змушений був увесь час чухатися. Люсьєн вигадав нову гру: вранці, коли сам мився під душем, уже як дорослий, уявляв, що хтось дивиться на нього через замкову шпарину,— то Костіль, то дядько Буліго, то Жермена. Тоді він крутився на всі боки, щоб дати їм змогу вивчити себе як слід, а інколи повертався задом до дверей і ставав рака, щоб ліпше й кумедніше його випнути; пан Буффардьє підкрадався до нього навшпиньки, аби уткнути йому клізму. Одного разу, коли він сидів у вбиральні, то почув якесь шарудіння: це Гертруда натирала мебльовим воском коридорний буфет. Серце в нього ледь не зупинилося, він обережно прочинив двері і вийшов, штани з'їхали на закаблуки, а сорочка обкрутилася довкола стану. Він змушений був стрибати, щоб рухатися вперед, не втрачаючи рівноваги. Жермена лагідно глянула на нього. "Ви що, біжите в мішку?" — спитала вона. Люсьєн розгнівано підтягнув штани й чкурнув до свого ліжка. Пані Флер'є була засмучена, вона часто казала своєму чоловікові: "Маленьким він був такий привабливий, а тепер, поглянь, який незграбний; як шкода!" Пан Флер'є кидав на Люсьєна неуважний погляд і відповідав: "Це такий вік!" Люсьєн не знав, що діяти з своїм тілом, хоч за що б він брався, йому завжди здавалося, що тіло відразу починало існувати з усіх сторін водночас, незалежно від його волі. Люсьєн потішався, уявляючи себе невидимим, потім узяв за звичай підглядати у замкову шпарину, щоб помститися за себе і побачити, яке тіло в інших людей, коли на них ніхто не дивиться. Він підгледів, як його мати підмивалася. Вона із сонним виглядом сиділа на біде і, певно, зовсім забула про своє тіло і навіть про обличчя, бо думала, що ніхто її не бачить. Одна лише губка шурувала туди-сюди по цьому покинутому тілі; в матері були ліниві рухи, і здавалося, що губка зараз замре на півдорозі. Мати натерла губку шматочком мила, і її рука щезла між ногами. Обличчя в неї було спокійне, майже сумне, очевидно, вона думала про щось інше — про Люсьєнове навчання або про пана Пуанкаре. І весь цей час вона була просто великою рожевою масою, обважнілим тілом, яке опустилося на фаянсовий біде. Іншого разу Люсьєн, знявши черевики, видерся на мансарду і підглядав за

Жерменою. Вона була в довгій зеленій льолі, яка спадала їй до п'ят, і розчісувалася перед маленьким круглим люстерком, лагідно всміхаючись до свого відображення. На Люсьєна напав божевільний сміх, і він змушений був швидко спуститись. Після цього хлопець перед дзеркалом у вітальні посміхавсь і навіть кривлявся, а потім його заполонив моторошний страх.

Скінчилося тим, що Люсьєн зовсім заснув, але ніхто цього не помітив, окрім пані Коффен, яка називала його своїм сплячим красенем; велика повітряна булька, якої він не міг ні ковтнути, ні виплюнути, завжди змушувала його тримати рота трохи розтуленим, це було його позіханням; коли був сам, булька виростала, ніжно пестячи йому піднебіння і язик; рот розтулявся щонайширше і по щоках текли сльози, це були дуже приємні хвилини. Люсьєн не вдавався більше до ігор, коли залишався у вбиральні, зате уподобав часто чхати, це його збуджувало, і якусь хвильку потому він розглядався довкола веселим поглядом, а відтак знову впадав у сплячку. Люсьєн навчився розпізнавати всілякі сни: взимку хлопець сідав перед каміном і витягував голову до вогню; коли вона ставала добре розпашілою, підрум'яненою, то відразу ж порожніла; він називав це "заснути через голову". У неділю вранці, навпаки, засинав через ноги: ставав у ванну і повільно опускався, а сон, хлюпочу чи, здіймався вздовж його ніг і боків. Над водою, що вкривала сонне тіло, геть-чисто біле й роздуте, мов варена курка, здіймалася невелика біла голівка, набита вченими словами, Tempi urn, Templi, Templo1, землетрус, іконоборці. У класі сон являвся білий, подірявлений проблисками: "Що, ви хочете, щоб він постав супроти трьох?" Перший — Люсьєн Флер'є. "Що таке третій стан? Ніщо". Перший — Люсьєн Флер'є, другий Вінкельман. Пеллеро був перший з алгебри; він мав лиш одне яєчко, друге не опустилося; йому платили два су, щоб побачити, і десять, щоб помацати. Люсьєн дав десять су, нерішуче простягнув руку і, не торкнувшись, пішов, але потім дуже страждав і був збуджений більше години. Він знав гірше геологію, ніж історію, першим був Вінкельман, другим Флер'є. В неділю він катався на велосипеді з Костілем і Вінкельманом. Велосипеди котилися по м'якому поросі серед рудих випалених сонцем ланів; ноги в Люсьєна були невтомні й м'язисті,

але дрімливий запах доріг паморочив йому голову, він згинався над кермом, очі йому червоніли і мало не заплющувались. Хлопець тричі підряд завоював перше місце. Його нагородили книгами "Фабіола, або Катакомбна церква", "Геній християнства" і "Життя Кардинала Лавіжері". Костіль, повернувшись із літніх вакацій, вивчив весь "De profundis marpioni-bus"2 та "Гармаша з Меца". Люсьєн вирішив переплюнути його й простудіював у батьковому медичному Лярусі статтю "Матка", а тоді розводився перед хлопцями про жіночу анатомію, навіть малював на дошці, та Костіль заявив, що це гидко; але після цього вони не могли більше чути про труби, щоб не залитися сміхом, і Люсьєн не без утіхи думав, що в усій Франції не знайдеться учня другого класу, а, можливо, й третього, який би так знався, як він, на жіночих органах.

Переїзд до Парижа подіяв на хлопця, як спалах магнію. Люсьєн не міг спокійно заснути після кіно, автомобілів, вулиць. Він уже відрізняв "вуазена" від "пакарда", "іспано-сюїза" від "роллс-ройса" і говорив при нагоді про розкішні лімузини; вже більше року хлопець носив довгі штани. Щоб винагородити сина за успіхи в навчанні, батько послав його до Англії; Люсьєн милувався на луги, залиті водою, і на білі стрімчаки, боксував із Джоном Латімером і вивчив оуег-arm-stroke3, але одного ранку цін прокинувся млявий, знову все почалося спочатку; до Парижа він вернувся геть сонний. Клас початкової математики в ліцеї Кондорсе налічував тридцять сім учнів. Восьмеро з них запевняли, ніби вже знають, що таке жінка, й обзивали інших святенниками. Ці розумаки зневажали Люсьєна до першого листопада, але у Свято Всіх Святих Люсьєн пішов прогулятися з Гаррі, наймудрішим із тих мудрагелів, і ніби ненароком виявив свої анатомічні знання, такі переконливі, що Гаррі був просто ошелешений. Люсьєна не взяли до гурту розумак,— батьки не дозволяли йому гуляти ввечері,— проте він дорівнявся до них авторитетом.

1 Храм, храму, храмові (лат.).

'"З кишень мандавошкових" (лат.) — пародія на молитву "Oeprufundis".

По четвергах тітка Берта приходила з Рірі снідати на вулицю Рейнуар. Вона стала огрядною, сумною і весь час зітхала, але її шкіра й далі була дуже ніжна і біла, тому Люсьєнові кортіло побачити її зовсім голою. Він мріяв про таке ввечері в ліжку; це станеться якогось зимового вечора в Булонському лісі, її знайдуть голою в кущах із схрещеними на грудях руками, з сиротами на шкірі. Він уявляв, як якийсь підсліпкуватий перехожий, торкнувши її кінцем свого ціпка, скаже: "Що воно таке?" Люсьєн із своїм кузеном погано розуміли один одного: Рірі став гарним юнаком, надміру елегантним, він вивчав філософію в ліцеї Лаканаля й нічогісінько не тямив у математиці. Люсьєн не міг утриматися від думки, що Рірі ще сім років тому був накладав повні штани і, йдучи перевальцем, ніби качур, безневинно дивився на свою матір, промовляючи: "Та ні, мамо, це не я зробив, слово честі". Люсьєн відчував якусь відразу, коли торкався руки Рірі, дарма що поводився з ним дуже ввічливо і пояснював йому математичні задачі, великих зусиль коштувало йому притлумити своє роздратування, бо Рірі був не досить тямущий. Але Люсьєн ніколи не втрачав самовладання, завжди зберігав поважний і спокійний тон. Пані Флер'є завважувала, що Люсьєн вельми тактовний, зате тітка Берта не виказувала йому жодної вдячності. Коли Люсьєн пропонував Рірі пояснити якусь задачу, вона, трохи зашарівшись, починала соватись на стільці і говорила: "Та ні, ти дуже милий, мій маленький Люсьєне, Рірі вже великий хлопець. Він може й сам, якщо захоче вирішити задачу; не треба його привчати покладатися на інших". Одного вечора пані Флер'є різко сказала синові: "Ти, може, думаєш, Рірі тобі вдячний за те, що ти йому робив? Ще б пак, годі ілюзій, мій маленький хлопчику: він вважає, що ти гнеш кирпу, мені тітка про це сказала". Вона говорила своїм мелодійним голосом, зберігаючи на обличчі смиренний вираз, проте Люсьєн бачив — вона мало не скаженіла від гніву. Він був трохи заінтригований, але не знайшов, що відповісти. Наступні дні у хлопця було чимало роботи, тож уся ця історія вивітрилася в нього з голови.

У неділю вранці він раптом відклав ручку, якою писав, і запитав себе: "Невже я хизуюся?" Була одинадцята година, Люсьєн, сидячи за столом, роздивлявся рожеві фігурки на кретонових шпалерах; лівою щокою він відчував легке тепло першого квітневого сонця, правою густе важке тепло від радіатора. "Невже я хизуюся?" Відповіді він не знаходив. Люсьєн спочатку спробував пригадати свою останню розмову з Рірі і безсторонньо оцінити власну поведінку. Він схилився над Рірі і, посміхаючись, сказав: "Розумієш? Якщо нічого не тямиш, друже Рірі, то так і скажи,— почнемо знову". Трохи згодом він дав хука, розводячись про делікатні речі і, сказавши весело: "В пору для мене". Це був батьків вислів, який дуже подобався Люсьєнові. Воно ламаного шеляга не варте. "Невже я хизувався, коли казав це?" Шукаючи відповіді, Люсьєн раптом побачив щось біле, кругле, ніжне, мов клаптик хмарини,— свою колишню думку він запитав: "Ти тямиш?" — воно було в його голові, але описати його несила. Люсьєн зробив безнадійне зусилля, щоб побачити цей клаптик хмарини, і зненацька відчув, як падає сторчголовою всередину, він опинився серед випару і сам став випаром, був не чим іншим, як білою і вологою теплотою, якою відгонило від білизни. Йому захотілося вирватися із цього клаптика і відступитися, але хмарина пливла разом із ним. Хлопець подумав: "Це я, Люсьєн Флер'є, у своїй кімнаті, і роблю якийсь фізичний дослід, сьогодні неділя". Та думки його розчинилися в тумані, біле в білому. Він стрепенувся і почав прискіпливо розглядати фігурки на кретоні: дві пастушки, два пастухи і Амур. Потім ураз мовив: "Я, я існую... — і, трохи затинаючись,— з'явився": він пробудився від довгої дрімоти.

Це було неприємно: пастухи пострибали геть, Л юсьєнові здавалося, ніби він їх бачить у зменшеному вигляді. Замість заціпеніння, яке видалося йому таким ніжним і яке солодко щезало в його власних потаємних глибинах, тепер він почував якусь зачудованість, навіть збудженість і запитував себе: "Хто я?"

"Хто я? Я бачу письмовий стіл, бачу зошит. Мене звати Люсьєн Флер'є, але це тільки якесь ім'я. Я хизуюсь. Я не хизуюся. Я не знаю, це не має сенсу.

Я хороший учень. Ні. Це лише видимість: хороший учень любить працювати, а я — ні. У мене добрі оцінки, однак я не люблю працювати. Не те що я ненавиджу роботу — начхати мені на неї. Мені начхати на все. Я ніколи не стану хазяїном". Він подумав з тривогою: "Але ким же я стану?" Збігла якась хвилина, хлопець почухав щоку і кліпнув лівим оком, бо його засліплювало сонце. "Хто такий я?" Клубочився безконечний густий туман, огортаючись довкола себе. "Я!" Він подивився вдалину; слово дзвеніло в його голові, і згодом можна було вгадати щось схоже на верхівку похмурої піраміди, грані якої зникали в глибині густого туману. Люсьєн здригнувся, і руки в нього затремтіли. "Саме воно,— подумав він,— саме воно! Я в цьому переконаний: я не існую".

Вже кілька місяців Люсьєн намагався знову поринути в сон, але не вдавалося: щоночі він спав по дев'ять годин, а решту часу був дуже збуджений і все більше й більше розгублювався, а батьки казали, що він ніколи так добре не виглядав. Коли йому спадало на думку, що в нього мало хазяйської закваски, то він почувався романтиком і волів би годинами блукати під місяцем, та батьки йому ще не дозволяли виходити ввечері. Тоді він часто розтягувався на ліжкові і міряв собі температуру: термометр показував 37,5 або 37,6 ступенів і Люсьєн думав із гірким задоволенням, що батьки гадають, ніби він у доброму стані. "Я не існую". Хлопець заплющив очі й розслабився: існування — це ілюзія; оскільки я знаю, що я не існую, варто лише затулити вуха й ні про що не думати, як я відразу щезаю. Але ілюзія була чіпка. Чи може він принаймні зловтішатися, що, знаючи таємницю, має перевагу над людьми? Адже Гаррі, наприклад, існує не більше, ніж Люсьєн. Проте досить побачити, як він метушиться серед своїх прихильників, щоб одразу ставало ясно: хлопець, вірячи у своє існування, твердий у тій вірі, як кремінь. Пан Флер'є теж не існував, не існував Рірі, ніхто не існував, світ — комедія без акторів. Люсьєн, який отримав високу оцінку за

свою дисертацію "Мораль і наука", мріяв написати "Трактат про Небуття" і уявляв, як люди, читаючи його, зникатимуть один за одним, як вампіри, коли заспіває півень. Перед тим, як узятися до трактату,

йому захотілося почути думку Бабуена, професора філософії. "Перепрошую, пане,— звернувся він до нього в кінці уроку,— чи можна запевнювати, що ми не існуємо?" Бабуен відповів, що ні. "Cogito,— сказав він,— ergo sum. Ви існуєте, оскільки сумніваєтесь у своєму існуванні". Люсьєна це не переконало, але він відмовився писати трактат. У липні хлопець отримав звання бакалавра з математики й поїхав до Фероля із своїми батьками. Розгубленість не минала, здавалося, ніби весь ча£ хочеться чхнути.

Дядько Буліго помер, і менталітет робітників пана Флер'є дуже змінився. Вони отримували великі зарплати і їхні жінки купували шовкові панчохи. Пані Буффардьє ділилася разючими подробицями з пані Флер'є: "Моя знайома розповідала мені, що вчора у власника закусочної вона зустріла маленьку Ансіому, дочку одного кваліфікованого робітника з підприємства твого чоловіка, якою ми піклувалися, коли в неї померла мати. Вона вийшла заміж за складальника Бопертюї. Уявляєш, вона замовила курку за двадцять франків! Та ще з яким гонором! їм завжди мало, вони хочуть мати все, що маємо ми". В неділю, коли Люсьєн прогулювався з батьком, робітники, забачивши їх, ледве торкалися своїх кашкетів, траплялися навіть такі, що переходили на другий бік вулиці, аби не вітатися. Якось Люсьєн зустрів сина Буліго, той удав, що не впізнав його. Люсьєна все це почало трохи дратувати: якраз трапилася нагода довести, що він теж хазяїн. Люсьєн втупив у Жуля Буліго орлиний погляд і, заклавши руки за спину, рушив прямо на нього. Але Буліго, здається, не злякався: він глянув на Люсьєна відсутнім поглядом і пройшов повз нього, щось насвистуючи. "Він мене не впізнав",— вирішив Люсьєн. Одначе був глибоко розчарований і всі ці дні більш ніж будь-коли розмірковував над тим, що світ не існує.

Маленький револьвер пані Флер'є лежав у лівій шухляді її комода. Пан Флер'є подарував його дружині у вересні 1914 року перед від'їздом на фронт. Люсьєн узяв його і довго крутив у руках: це була маленька чудова річ з позолоченою цівкою і з накладним перламутром на руків'ї. Не можна покладатися на філософський трактат, переконуючи людей,

що вони не існують. От що треба: якогось воістину відчайдушного вчинку, який би розвіяв маревну видимість і повністю викрив нікчемність світу. Постріл, молоде закривавлене тіло на килимі, кілька слів на аркушику: "Я застрелився, оскільки я не існую. І ви також, мої братове,— ніщо!" Люди читатимуть про це вранці в газетах і нарешті повірять: "Юнак зважився!" — і всяк відчує жахливу розгубленість перед запитанням: "А я? Чи ж я існую?" В історії відомі, як зокрема після публікації "Вертера", такі пошесті самогубства; Люсьєн подумав, що "страдник" по-грецькому означає "свідок". Він був надто м'якосердий, щоб стати хазяїном, але досить рішучий, щоб стати страдником. Згодом хлопець частенько заходив до будуара своєї матері й, споглядаючи револьвер, впадав у тугу. Інколи він стромляв позолочену цівку собі в рот, міцно стискаючи пальцями руків'я. Решту часу Люсьєн був навіть веселий, бо гадав, що всі справжні хазяї світу сього пізнали принаду самогубства. Скажімо, Наполеон. Люсьєн бачив, що сягнув дна відчаю, але сподівався вийти з кризи з загартованою душею і з цікавістю прочитав "Щоденник з острова Святої Єлени". Все ж треба було врешті зважитися: Люсьєн намітив ЗО вересня як останній термін, що мав покласти край його ваганням. Ті дні виявились надзвичайно важкими: певна річ, криза була цілющою, але коштувала Люсьєнові такого несамовитого напруження, що він боявсь розбитися, мов скло. Він більше не наважувався торкатись револьвера і задовольнявся лише тим, що висував шухляду, ледь піднімав материну білизну і довго споглядав маленького крижаного й затятого монстра, який незворушно лежав на ложі з рожевого шовку. І коли Люсьєн усе-таки вирішив жити, його раптом охопило розчарування, і він відчув якусь порожнечу. На щастя, численні турботи, пов'язані з навчанням, поглинули його: батьки відіслали хлопця в ліцей святого Людовіка, щоб він підготувався до вступу в центральну школу цивільних інженерів. Люсьєн носив гарну пілотку з рожевою облямівкою та значком і наспівував:

Цей поршень приводить у рух машини, Цей поршень штовхає вперед вагони...

Нове прізвисько "поршень"1 переповнювало Люсьєна гордістю; і крім того, його клас не був схожий на інші: він мав традиції і підкорявся усталеному порядку^це була сила. Скажімо, було заведено, що за чверть години до кінця уроку^французької мови хтось запитував: "Що таке вояк?" — і всі стиха відповідали: "Член!" Тоді голос знову запитував: "Що таке селюк?" — і відповідь звучала вже трохи голосніше: "Член!" Тоді пан Бетюн, який був майже сліпий і носив чорні окуляри, казав з утомою: "Я вас прошу, панове!" На кілька секунд западала цілковита тиша, лише учні, по-змовницьки посміхаючись, перезиралися, потім хтось вигукував: "Що таке поршень?" — і вони всі гуртом червоніли: "Це ого яка кабака!" В такі хвилини Люсьєн збуджувався. Ввечері він докладно розповідав своїм батькам різні історії, що сталися протягом дня, і коли він казав: "Тоді весь клас починав реготати..." або ж "весь клас вирішив бойкотувати Мейрінезу", то слова, що він їх вимовляв, зігрівали хлопцеві рот, як алкоголь горлянку. Проте перші місяці далися дуже важко, і Люсьєн не виконав контрольні з математики і фізики, до того ж його друзі не викликали особливих симпатій: це були стипендіати, в більшості своїй зубрили й неотеси, з поганими манерами. "Немає жодного серед них,— казав Люсьєн батькові,— з ким би я хотів подружитися". "Стипендіати,— мовив замріяно пан Флер'є,— становлять інтелектуальну еліту, і все-таки з них виходять кепські хазяї: вони мчать надто швидко". Люсьєн, зачувши слова "кепські хазяї", відчув, як щось неприємно кольнуло його в серце, і знову схилився до думки застрелитися найближчим часом, проте колишнього завзяття вже не було. У січні прийшов новий учень Берліак і шокував увесь клас: за останньою модою він носив стягнуті в поясі зелені або бузкові куртки з маленькими круглими комірцями і штани, які можна уздріти хіба що на малюнках у кравця, такі облиплі, що просто дивно, як він у них залазив. Одразу ж він став останнім з математики. "Чхати мені на неї,— заявив Берліак,— я літератор і, займаючись математикою, принижую себе". Ще й місяця не минуло, як Берліак усіх причарував: він роздавав контрабандні цигарки, розповідав, які в нього були жінки, і показував їхні листи. Весь клас вирішив, що це свій хлопець і що з ним слід заприязнитися. Люсьєн був у захопленні від його елегантності й манер, але Берліак ставився до Люсьєна трохи поблажливо, називаючи його

"панським синком". "А знаєш,— сказав якось Люсьєн,— це все-таки ліпше, ніж якби я народився "бідняцьким сином". Берліак усміхнувся. "Ти малий цинік!" — сказав йому він, а другого дня прочитав Люсьєнові один із своїх віршів: "Карузо щовечора ковтав сирі очі, дарма що їв небагато й неквапно. Якось пані зробила букет із очей своєї родини, і на сцену пожбурила. Кожен схиляється перед жестом оцим зразковим. Але ж не забудьте, що час її слави тривав тридцять сім хвилин: від першого вигуку "браво!" до того, як погасла велика люстра в "Опера" (згодом вона змушена була тримати на поводі свого чоловіка, лауреата багатьох конкурсів, який затулив двома хрестами війни рожеві западини своїх очниць). І запишіть ось це: всі поміж нас, хто їстиме надто багато людського м'яса в консервах, помруть від цинги". "Це чудово",— відмовив Люсьєн розгублено. "Я досягаю такого ефекту,— сказав Берліак байдуже,— застосовуючи нову техніку, так зване автоматичне письмо". Якийсь час Люсьєн був під владою несамовитого бажання застрелитися, тож вирішив порадитися з Берліаком. "Що мені робити?" — запитав він, коли розповів геть усе. Берліак його уважно вислухав; він мав звичку смоктати пальці і потім обмазувати слиною прищі на обличчі, від чого його шкіра місцями вилискувала, як бруківка після дощу. "Роби як знаєш,— сказав він нарешті,— це не має жодного значення". Потім подумав хвильку і додав, наголошуючи на кожному слові: "Ніщо ніколи не має ніякого значення". Люсьєн був трохи розчарований, але відчув, що своїми словами глибоко вразив Берліака, і наступного четверга дістав запрошення на полуденок до його матері. Пані Берліак виявилася дуже милою жінкою, хоча й мала бородавки і темно-червону родимку на лівій щоці. "Бачиш,— сказав Берліак Люсьєнові,— справжні жертви війни — це ми". Так вважав і Люсьєн, і вони дійшли згоди, що належать до покоління, яке принесено в'жертву. Настала ніч, Берліак лежав на своєму ліжку, заклавши руки за голову. Вони курили англійські цигарки, крутили платівки на патефоні, і Люсьєн слухав голос Софі Такер та Ела Джонсона. Хлопці посмутніли, і Люсьєн вирішив, що Берліак — його найкращий друг. Берліак запитав, чи він чув щось про психоаналіз; голос у нього був поважний, і він значуще дивився на Люсьєна. "Я хотів свою матір до п'ятнадцяти років",— додав він. Люсьєнові стало незручно; він боявся почервоніти, а ще пригадав бородавки пані Берліак

і зовсім не міг утямити, як її міг хтось хотіти як жінку. Проте коли вона принесла грінки, він не знати чому розхвилювався і спробував уявити її живіт під жовтим светром. Коли вона вийшла, Берліак упевнено сказав: "У тебе, звичайно, також виникало бажання переспати з своєю матір'ю". Він не питав, він стверджував. Люсьєн, стенувши плечима, сказав: "Звичайно". Наступного дня він почувався тривожно, боявся, щоб Берліак не повернувся до їхньої розмови. Але швидко заспокоївся. "Зрештою,— подумав Люсьєн,— він себе більше скомпрометував, ніж я". Його спокусили наукові теми, зачеплені під час щирої розмови, і наступного четверга Люсьєн прочитав у бібліотеці Сент-Женев'єв працю Фрейда про сон. Це було одкровення. "Саме те, що треба,— повторював Люсьєн, блукаючи вулицями куди очі світять,— саме те, що треба!" Згодом, коли він придбав "Вступ до психоаналізу" і "Психопатологію до щоденного життя", йому все стало зрозуміле — і те дивне враження небуття, і ця порожнеча, яка довго володіла його свідомістю, і його млявість, розгубленість, і марні зусилля пізнати самого себе, що завжди впиралися в завісу туману... "Чортівня,— подумав він,— у мене комплекс". Люсьєн розповів Берліакові про своє дитинство, описуючи, як він був сновидою і як предмети ніколи не здавалися йому до кінця реальними: "У мене, певно,— зробив він висновок,— найсправжнісінький комплекс". "Точнісінько, як у мене,— сказав Берліак,— у нас родинні комплекси!" Вони взяли за звичку тлумачити свої сни до найменших подробиць; Берліак розповідав стільки історій, що Люсьєн почав підозрювати, що той їх вигадує чи принаймні прикрашає. Але хлопці розуміли один одного з півслова й одверто розмовляли на найделікатніші теми; вони призналися один одному, що носять веселі маски, аби вводити в оману всіх довкола, хоча в глибині душі почуваються страшенно збуреними. Люсьєн позбувся своїх тривог. Він жадібно поринув у психоаналіз, зрозумівши, що це саме те, чого він шукав, і тепер почувався впевненіше, вже не треба було журитися, не треба було копирсатися у власному сумлінні та виявах свого характеру. Справжній Люсьєн глибоко поринув у підсвідомість; про нього,

ніколи не баченого, доводилось тільки мріяти, як про щось дороге й відсутнє. Люсьєн цілоденно думав про свої комплекси і з якоюсь

гордістю уявляв собі світ — невідомий, жорстокий, шалений, що ховався під істеричними припадками його свідомості. "Ти розумієш,— казав він Берліакові,— зовні я здавався дитиною сонною і байдужою до всього, геть нецікавою. Майже таким самим здавався я собі і всередині, і мало не повірив у те остаточно. Але я добре знав, що там існувало щось інше". — "Завжди є щось інше,— відповідав Берліак. І вони самовдоволено посміхалися. Люсьєн написав вірша під назвою "Якщо розірветься густий туман", і Берліак визнав, що він чудовий, але докоряв Люсьєнові, що той його заримував. Вони його навіть вивчили напам'ять і, коли їм хотілося поговорити про своє лібідо, то з задоволенням виголошували: "Великі краби причаїлись під покровом туману", потім просто "краби", підморгуючи один одному. Але інколи Люсьєнові, коли він залишався на самоті, особливо ввечері, робилося трохи страшно. Він більше не наважувався звести на матір очей і, цілуючи її перед сном, боявся, щоб якась темна сила не відхилила його поцілунок і не направила на губи пані Флер'є; здавалося, всередині в ньому клекотів вулкан. Люсьєн поводився обережно, щоб не силувати свою розкішну і стражденну душу, яка нині відкрилася йому. Тепер він знав справжню її ціну і боявся жахливого пробудження. "Я боюся себе",— казав він. Півроку тому Люсьєн одмовився від солодійства, бо це йому набридло, і знову повернувсь до давньої звички; він мав надто багато роботи; проте треба, щоб кожен жив відповідно до своїх нахилів, книги Фрейда переповнені оповідками про нещасних молодиків, які доробились неврозів лише через те, що рішуче відмовлялися від своїх звичок. "Що, коли ми зараз збожеволіємо?" — запитав він у Берліака. І справді, інколи по четвергах вони почувалися дивно: в сутінках, які нишком прокрадалися до Берліакової кімнати, вони викурювали цілі пачки сигарет із опієм, їхні руки тремтіли. Тоді один із них мовчки вставав, ішов навшпиньки до дверей і повертав умикача. Жовте світло заливало покої, і вони дивилися один на одного з недовірою.

Люсьєн швидко помітив, що його дружба з Берліаком трималася на непорозумінні: сам він, певно ж, був найчутливіший до зворушливої краси едіпового комплексу, але вбачав у цьому тільки ознаку могутньої пристрасті, яку він намірявся трохи згодом скерувати в інше річище.

Берліака, навпаки, здавалося, задовольняв такий стан, і він не хотів з нього виходити. "Ми пропащі,— казав він з гордістю,— невдахи. Ми ніколи нічого не створимо". — "Ніколи нічого",— луною вторив йому Люсьєн. Хоча повнився люттю. Повернувшись із великодніх вакацій, Берліак розповів йому, як він ночував із матір'ю в одній кімнаті якогось готелю в Діжоні; він устав спозаранку, підійшов до ліжка, де ще спала мати, й обережно відгорнув ковдру. "Сорочка в неї була піднята",— казав він, посміхаючись. Учувши ці слова, Люсьєн почав зневажати Берліака і відчув себе дуже самотнім. Мало набути комплексів, важливо знати, як завчасно їх позбутися: адже чи зможе дорослий чоловік брати на себе відпрвідальність і наказувати, якщо зберігатиме дитячу сексуальність? Люсьєн розтривожився неабияк. Він би з радістю порадився з обізнаною в цьому питанні людиною, але не знав, де її шукати. Берліак часто йому розповідав про одного сюрреаліста на ім'я Бержер, який чудово розбирався у психоаналізі і який, здавалося, мав на нього великий вплив, однак ніколи не пропонував Люсьєнові познайомитися з ним. Люсьєн ходив дуже розчарований, розраховуючи, що Берліак підшукає йому якусь жінку; він сподівався, що, завівши гарну коханку, зможе легко позбутися своїх думок. Та Берліак ніколи більше не розповідав про своїх гарненьких подружок. Хлопці, бувало, виходили на Великі Бульвари й спостерігали жінок, але не наважувалися до них заговорити. "Що ж, мій нещасний друже,— казав Берліак,— ми не з тієї породи, яка подобається. Жінки відчувають у нас щось таке, що їх відлякує". Люсьєн відмовчувався, Берліак починав його дратувати. Він часто і не зовсім тактовно глузував із Люсьєнових батьків, називаючи їх пан і пані Пампушка. Люсьєн чудово розумів, що Берліак як сюрреаліст, звичайно, зневажає буржуазію, проте його не раз запрошувала пані Флер'є, ставлячись до нього приязно і з довір'ям; якщо не з удячності, то принаймні задля пристойності він не повинен говорити про неї таким тоном. До того ж Берліак мав неприємну звичку позичати гроші і не вертати їх; в автобусі в нього ніколи не було дрібних, і Люсьєн змушений був за нього платити; у кафе він тільки вряди-годи пропонував розрахуватися за стіл. Люсьєн йому якось сказав відверто, що такого поводження не розуміє і що за все друзі повинні платити порівну. Берліак подивився на нього глибокодумно і мовив: "Я давно

здогадувався про те, що ти задниця", а потім пояснив йом> фрейдівський висновок: кал —* дорівнює золоту і фрейдівську теорію скупості. "Я хотів би знати одне,— сказав він,— до скількох років тебе підтирала мати?" Вони мало не посварилися.

З початку травня Берліак почав прогулювати уроки. Люсьєн після занять зустрічався з ним у барі на вулиці Птіі-Шан, де вони причащалися вермутом "Розп'яття". Якогось вівторка пополудні Люсьєн застав Берліака за столом із порожньою склянкою. "Ну, нарешті,— сказав Берліак. — Слухай, мені треба зникнути, о п'ятій годині я маю бути у свого зубного лікаря. Зачекай мене, він мешкає неподалік, я повернуся через півгодини". "О'кей,— відповів Люсьєн, опускаючись на стілець. — Франсуа, принеси мені білого вермуту". В цю хвилину до бару зайшов якийсь чоловік і, помітивши їх, з подивом посміхнувся. Берліак зашарівся й хутко встав. "Хто б це міг бути?" — подумав Люсьєн. Берліак, тиснучи незнайомцеві руку, став так, щоб затулити Люсьєна; він говорив тихо і швидко, той відповів дзвінким голосом: "Та ні, мій малий, ні, ти завжди будеш тільки блазнем". Одночасно незнайомець став навшпиньки і з спокійною впевненістю намагався розгледіти Люсьєна через Берліакову голову. Йому було близько тридцяти п'яти років, він мав бліде обличчя і чудове біляве волосся. "Це, очевидно, Бержер,— подумав Люсьєн схвильовано,— який він гарний!"

Берліак узяв блондина за лікоть нерішучим, але владним рухом:

— Ходімо зі мною,— сказав він,— я йду до свого зубного лікаря, це за два кроки.

— Але мені здається, що ти з товаришем,— відповів той, не зводячи з Люсьєна очей,— ти мав би познайомити нас.

Люсьєн підвівся, всміхаючись. "Звичайні хитрощі!" — подумав він, щоки в нього палали. Шия у Берліака втяглася в плечі, і в Люсьєна промайнула думка, що він зараз відмовиться. "Ну ж, познайом нас",—

мовив незнайомець весело. Але як тільки він це сказав, кров прилила до Люсьєнових щік, він ладен був провалитися крізь землю. Берліак відвернувся й забурмотів, ні на кого не дивлячись:

— Люсьєн Флер'є, товариш по ліцею, пан Ашіль Бержер.

— Пане, я в захопленні від ваших творів,— стиха мовив Люсьєн.

Бержер взяв хлопця за руку своїми довгими випещеними пальцями й примусив його знову сісти. Запала мовчанка, Бержер окинув Люсьєна теплим ніжним поглядом, увесь час тримаючи його за руку.

— Ви чимось стривожені? — спитав він лагідно. Люсьєн прокашлявся і спідлоба зиркнув на Бержера.

— Так, справді стривожений! — відповів він чітко. Йому здавалося, що його випробовують перед якимось посвяченням. Берліак на хвильку завагався, відтак гнівно повернувся і знову сів на своє місце, пожбуривши капелюха на стіл. Люсьєн палав бажанням розповісти Бержерові про свій намір накласти на себе руки; це якраз та людина, з якою можна було говорити про такі речі відверто й без довгих вступів. Але Берліак заважав йому почати розмову; Люсьєн ненавидів Берліака.

— У вас є ракі? — запитав Бержер офіціанта.

— Ні, в них нема,— сказав Берліак запопадливо,— це миле гніздечко, але тут нема чого випити, крім вермуту.

— Що це жовте там у вас у карафці? — запитав Бержер невимушено і якось мляво.

— Це "Біле Розп'яття",— відповів офіціант.

— Гаразд, принесіть його.

Берліак завовтузився на стільЦі. Він, здавалося, роздирався між бажанням розхвалити свого друга і страхом піднести його своїм коштом. Хлопець завершив понуро й гордо:

— Він хотів застрелитись.

— Туди к бісу! — вигукнув Бержер. — Я так і думав.

Знову запала мовчанка. Люсьєн скромно опустив очі, міркуючи, чи скоро Берліак забереться геть. Бержер раптом глянув на свого годинника.

— А твій зубний лікар? — запитав він. Берліак неохоче підвівся.

— Проведи мене, Бержере,— попросив він,— це за два кроки.

— Та ні, доки ти повернешся, я побуду з твоїм другом. Берліак ще якусь мить постояв, тупцяючи на місці.

— Йди собі,— сказав Бержер владно,— ми на тебе тут почекаємо. Коли Берліак пішов, Бержер устав із свого місця і безцеремонно сів біля

Люсьєна. Хлопець почав докладно розповідати йому про свій намір накласти на себе руки, а також про те, що відчував потяг до своєї матері, має садистсько-анальний комплекс і, по суті, нічого не любить і все в ньому — сама комедія. Бержер мовчки слухав, пильно дивлячись на нього проникливим поглядом, і Люсьєнові стало приємно, що його нарешті розуміють. Коли він закінчив, Бержер по-дружньому обняв його за плечі, і Люсьєн вдихнув запах одеколону й англійського тютюну.

— Знаєте, Люсьєне, як я називаю ваш стан? Люсьєн глянув на Бержера з надією і не розчарувався.

— Я його називаю сум'яття,— сказав Бержер.

Сум'яття: слово починалося ніжно й біло, як місячне сяйво: звукосполучення "ття" в кінці тяглося, мов довгий спів мідного рога.

— Сум'яття... — мовив Люсьєн.

Він раптом споважнів і захвилювався, як тоді, коли довірився Рірі, що став сновидою. В барі було потемки, але двері, які широко відчинялися на вулицю, впускали променистий світлий весняний туман; вишукані Бержерові парфуми дивно контрастували з важким запахом похмурої зали, духом червоного вина і вологого дерева. "Сум'яття... — розмірковував він. — До чого воно тепер мене зобов'язує?" Він до кінця так і не второпав, чи це додає йому якоїсь гідності, чи це просто нова хвороба; перед очима в нього невгамовно розтулялися й стулялися Бержерові губи і постійно виблискував золотий зуб.

— Я люблю істот у сум'ятті,— вів своєї Бержер,— і бачу, ви маєте надзвичайний шанс. Оскільки це вам .дано. Бачите всіх оцих свиней? Вони всі сидять, це влаштовані. Не завадило б їм підпустити рудої мурашні, щоб трохи їх роздрочити. Ви знаєте, що вони роблять, ці сумлінні комахи?

— Вони поїдають людей,— відповів Люсьєн.

— Так, вони очищають людський кістяк від м'яса.

— Знаю,— сказав Люсьєн, а потім додав: — А я? Що я повинен робити?

— Ради Бога, нічого,— заспокоїв Бержер, кумедно ніяковіючи. — А, головне, не сідайте. Можна хіба що,— провадив він, сміючись,— на палю. Ви читали Рембо?

— Н-ні,— запинаючись мовив Люсьєн.

— Я дам вам "Осяяння". Слухайте, нам треба зустрітися ще раз. Якщо ви вільні в четвер, завітайте до мене о третій годині, я мешкаю на Монпарнасі, вулиця Кампань-Прем'єр, 9.

Наступного четверга Люсьєн пішов до Бержера і провідував його майже щодня цілий травень. Вони домовилися говорити Берліакові, що бачаться раз на тиждень, бо прагнули казати йому правду і водночас якомога менше завдавати болю. Берліак став зовсім нестерпний і, глузуючи, запитував Люсьєна: "Він твій коханець? Він тебе приголомшив неспокоєм, а ти його самогубством; ну що ж, велика гра!" Люсьєн заперечив: "Я хотів би тобі нагадати,— сказав він, червоніючи,— що ти перший заговорив про моє самогубство". — "О! — вигукнув Берліак,— я сказав це тільки для того, щоб тобі не було соромно це зробити самому". їхні зустрічі порідшали. "Все, що мені в ньому подобалося,— сказав якось Люсьєн Бержерові,— він запозичив у вас, тепер я це розумію". — "Берліак мавпа,— мовив Бержер, посміхаючись,— саме це мене завжди вабило в ньому. Ви знаєте, що його баба по матері єврейка? Це багато що пояснює". — "Справді,— погодився Люсьєн. А за хвилину додав: — А втім, він милий".

Бержерове помешкання захаращували незвичайні й кумедні предмети: дзиґлики, обшиті червоним оксамитом, що стояли на різьблених із дерева жіночих ніжках, статуетки муринів, кований залізний пояс цноти із шпичаками.

жіночі гіпсові перса, в які були покладені чайні ложечки; на письмовому столі велетенська воша із бронзи і череп ченця, вкрадений із цвинтаря в Містрі, що правив за прес-пап'є. Стіни пообклеювані

оголошеннями, які повідомляли про смерть сюрреаліста Бержера. Та незважаючи на все те помешкання немов повивали розважність і затишок. Люсьєн залюбки витягувався на канапі, яка притулилася в глибині курильні. Надто вражала його величезна кількість дивовиж, які Бержер зберігав на етажерці: загуслі флюїди, чхальний порошок, колючі шипшинові ворсинки, нетонучий цукор, кал диявола, панчішна підв'язка нареченої. Бержер розповідав про кожний предмет, послід диявола брав пальцями й уважно і значуще його розглядав. "Ці дивовижі,— казав він, — мають неабияку революційну вартість; вони непокоять. Деструктивної сили в них більше, ніж у повному зібранні творів Леніна". Люсьєн, вражений і зачарований, придивлявся до цього гарного змарнілого обличчя з запалими очима, довгих тонких пальців, що граціозно тримали підроблені екскременти. Бержер часто розповідав про Рембо і про "систематичне сум'яття усіх почуттів". "Коли ви зможете, проходячи майданом Згоди, побачити виразно негритянку, яка стоїть навколішках і смокче обеліск, то можете собі сказати, що здерли декорації і що ви врятовані". Бержер дав Люсьєнові "Осяяння", "Пісні Мальдо-рора" і твори маркіза де СаДа. Хлопець щиро намагався їх зрозуміти, але багато речей йому не давалися, і він був шокований, оскільки Рембо виявився педерастом. Люсьєн сказав про це Бержерові, а той лише засміявся: "Ну то й що, мій маленький друже?" Люсьєн дуже збентежився. Він зашарівся і якусь хвилину палав несамовитою ненавистю до Бержера, аж згодом, притлумивши свої почуття, підняв голову і відверто зізнався: "Я сказав дурницю". Бержер погладив його по голові: він, здавалося, був зворушений: "Ох, які в тебе великі затуманені очі,— сказав Бержер,— мов у сарни... Так, Люсьєне, ви сказали дурницю. Педерастія Рембо — це головне й геніальне збочення його чуттєвості. Саме йому ми завдячуємо прекрасними творами поета. Вірити, що є специфічні об'єкти сексуального потягу і що тими об'єктами є жінки, бо в них між ногами є стулень,— це мерзенна й добровільна помилка конформістів. Погляньте!" — Він дістав із письмового столу дюжину пожовклих фотографій і кинув їх Люсьєнові на коліна. Хлопець побачив бридких голих повій, які посміхалися беззубими ротами, розтуливши ноги, мов губи, і виставляючи між стегнами щось дуже схоже на поросли мохом язик. — "Я придбав комплект за три франки в Бу-Саада,— сказав

Бержер. — Якщо ви цілуєте зад одній із таких жінок, то вважають, що ви синок із добропорядної родини і живете, як і слід юнакові. І лише тому, що це жінки, зрозуміло? Перш за все вам треба усвідомити, що геть усе може бути об'єктом сексуального потягу: швейна машинка, зонд, кінь або ж черевик. Я,— провадив він, посміхаючись,— кохаюся з мухами. Я знав морського піхотинця, який спав з качками. Він їх клав головою в шухляду, і, міцно тримаючи за лапки,— й подумати тільки! — Бержер грайливо ущипнув Люсьєна за вухо і кінчив: — Качка після цього здихала, і її з'їдали піхотинці". У Люсьєна після таких розмов паленіла голова, йому здавалося, що Бержер геній, але бувало, він прокидався серед ночі мокрий від поту, з головою, сповненою всіляких потворних і нахабних примар, і запитував себе, чи справді Бержер впливає на нього добре. "Як тяжко бути самотнім! — зітхав він, заламуючи з відчаю руки. — Як тяжко не мати нікого, хто б підказав, порадив, сказав, чи я на правильному шляху!" Якщо він іде до краю, якщо потурає собі, втішаючись сум'яттям усіх своїх почуттів, то чи не втратить він грунту під ногами, чи не втопиться? Одного дня, коли Бержер довго йому розповідав про Андре Бретона, Люсьєн промурмотів, як уві сні: "Так-то воно так, але якщо після цього я не зможу повернутися назад?" Бержер здригнувся: "Повернутися назад? Хто каже повертатися назад? Якщо ви збожеволієте, це ж чудово! Потім, як сказав Рембо, "прибудемо іншими бридкими трударями". — "Так я й думав",— мовив Люсьєн сумно. Він помітив, що ці довгі бесіди мали не той результат, якого так сподівався Бержер: тільки-но Люсьєн помічав у собі хоч трохи витончені почуття, гострі враження, як тут же його поймав дріж. "Ось воно починається",— думав він. Люсьєн волів обмежуватися якнайбанальні-шими і якнайглухішими відчуттями; він почувався спокійним лише ввечері із своїми батьками, там був його притулок. Вони говорили про Бріана, про лиху вдачу німців, про пологи кузини Жанни і про ціну життя; Люсьєн із насолодою говорив з ними про все, що не суперечило примітивному здоровому глуздові. Якось, коли він увійшов до своєї кімнати, повернувшись від Бержера, то мимоволі зачинив двері на ключ і на защіпку. Помітивши це, спробував засміятися, але не міг заснути цілу ніч: намагався зрозуміти, звідкіля в нього страх.

А проте Люсьєн нізащо б у світі не відмовився ходити до Бержера. "Він мене причарував",— думав хлопець. Крім того, він дуже цінував ту делікатну і своєрідну дружбу, що завдяки Бержерові встановилася між ними. Не поли-шаючи чоловічого, майже грубого, тону, Бержер володів мистецтвом виказувати Люсьєнові свою ніжність, чи то пак зворушувати і розчулювати його, скажімо, перев'язував йому на краватці вузол, картаючи при цьому, що той одягається так погано і без смаку, причісував золотим гребінцем, привезеним із Камбоджі. Він оголяв перед Люсьєном своє власне тіло і пояснював йому красу молодості, сувору й зворушливу. "Ви — Рембо,— казав йому Бержер,— у нього були, як у вас, великі руки; коли він приїхав до Парижа зустрітися з Верленом, то мав таке саме рожеве розпашіле здоров'ям обличчя молодого селянина і таке саме стрункe тендітне тіло білявки". Він силував Люсьєна, щоб той розстебнув комірця й відтулив сорочку, тоді тягнув його, геть засоромленого, до люстра і примушував милуватися чарівною гармонією своїх розпашілих щік і білої шиї; відтак швидким порухом руки злегка торкався Л юсьєнових стегон і сумно додав: "У двадцять років треба на себе накласти руки". Люсьєн тепер часто задивлявся в дзеркало і навчився отримувати насолоду від споглядання своєї юної краси, такої ще незграбної. "Я Рембо",— думав він увечері, скидаючи свій одяг рухами, повними ніжності, і починав вірити, що проживе життя коротке й трагічне, як вельми прекрасна квітка. В такі хвилини йому здавалося, що задовго до цього він уже відчував щось подібне, й безглузда картинка знову спливала в його свідомості: він, маленький, у довгій блакитній мантії з ангельськими крилами роздає квіти на благодійному базарі. Люсьєн дивився на свої довгі ноги. "Невже це правда, що в мене така ніжна шкіра?" — дивувався він. А одного разу провів губами по своєму передпліччі, від зап'ястя до згину руки коло ліктя, вздовж тоненької милої блакитної жилки.

Якось, завітавши до Бержера, Люсьєн був неприємно вражений, заставши там Берліака; той батував ножем якусь чорнувату речовину, схожу на грудку землі. Молодики, не бачившись уже десять днів, холодно потиснули один одному руки. "Бачиш,— сказав Берліак,— це гашиш. Зараз наб'ємо ним люльки між двома шарами світлого тютюну —

ефект дивовижний. Тут і для тебе припасли",— додав він. "Дякую,— відповів Люсьєн,— я його не курю". Берліак і Бержер розсміялися, а Берліак почав наполягати зі злим виглядом: "Але ж ти, хлопче, йолоп, треба спробувати: ти навіть не можеш собі уявити, як це чудово". — "Я тобі сказав, що ні!" — стояв на своєму Люсьєн. Берліак на це нічого не відповів, лише зверхньо засміявся, і Люсьєн спостеріг, що Бержер сміється також. Хлопець тупнув ногою і сказав: "Я не хочу від цього дуріти і вважаю божевіллям уживати ті штуки, що нас одурманюють". Слова вилетіли всупереч його волі, але коли Люсьєн зрозумів вагу щойно сказаного й уявив, що про нього може подумати Бержер, йому захотілося вбити Берліака, і на очі йому навернулися сльози. "Ти звичайнісінький буржуа,— сказав Берліак, стинаючи плечима,— ти лише вдаєш, ніби пливеш, а насправді надто боїшся втратити грунт під ногами". "Я не хочу звикати до дурману,— вів своєї Люсьєн уже спокійніше,— це звичайнісіньке рабство, а я хочу залишатися вільним". — "Скажи, що ти боїшся призвичаїтись",— мовив різко Берліак. Люсьєн підійшов і дав йому кілька ляпасів, аж раптом почув владний голос Бержера. "Облиш його, Шарлю,— сказав він Берліакові,— він має рацію. Його страх призвичаїтись — це теж від сум'яття". Вони обоє курили, розтягнувшись на канапі, і запах ароматизованого тютюну розливався по кімнаті. Люсьєн сів на оббитий червоним оксамитом дзиґлик і мовчки дивився на них. Невдовзі Берліак закинув назад голову і в блаженній посмішці закліпав очима. Люсьєн люто дивився на нього, відчуваючи власне приниження. Нарешті Берліак устав і, похитуючись, вийшов із кімнати, на його вустах блукала та сама млява й любосна посмішка. "Дайте й мені люльку",— хрипко мовив Люсьєн. Бержер засміявся. "Не переймайся,— сказав він. — І не чини так, як Берліак. Знаєш, що він зараз робить?" "Чхати мені на те",— сказав Люсьєн. "Так от, він ригає,— спокійно продовжував Бержер. — Це єдиний наслідок дії гашишу на нього. Решта — то тільки комедія. Я дозволяю йому часом покурити, бо він хоче мене вразити, а мене це забавляє". Наступного дня Берліак прийшов до ліцею і став говорити з ним зверхнім тоном. "Ти сідаєш у поїзд,— сказав він,— але уважно шукаєш очима тих, що залишилися на вокзалі". Проте не на того напав. "Ти, базікало,— відрізав йому Люсьєн, — певно, думаєш, ніби я не знаю, що ти вчора робив у ванні? Ти ригав,

мій хлопче!" Берліак зблід, ніби мрець. "Це Бержер тобі сказав?" "А ти ж думав хто?" — "Гаразд,— пробелькотів Берліак,— але я ніколи б не подумав, що Бержер із тих, хто може з своїми новими друзями сміятися з давніх". Люсьєн трохи збентежився: він пообіцяв Бержерові мовчати. "Ну гаразд! — сказав Люсьєн,— він не насміхався з тебе, просто хотів мене переконати, що гашиш не діє". Але Берліак повернувся до нього спиною і пішов, не подавши йому руки. Люсьєн почувався пригнічено, коли знову зустрів Бержера. "Що ви сказали Берліакові?" — запитав Бержер байдуже. Люсьєн знічено опустив голову. Але раптом відчув Бержерову руку в себе на голові: "Нічого страшного, мій маленький. У всякому разі, колись це мало скінчитися: комедіанти мене ніколи довго не забавляли". Люсьєн трохи посмілішав, підвів голову і всміхнувся. "Але я теж комедіант",— сказав він, кліпаючи очима. "Так, але ти гарненький",— відповів Бержер, пригортаючи його до себе. Люсьєн піддався: він став лагідним, як дівчина, на очі йому набігли сльози. Бержер поцілував його в обидві щоки й куснув зубами за вухо, називаючи то "мій чарівний паскуднику", то "мій братику", і Люсьєнові подумалось, як добре мати старшого брата, такого терплячого і такого тямковитого.

Пан і пані Флер'є захотіли познайомитися з Бержером, про якого Люсьєн стільки розповідав, і вони запросили його на обід. Всі його визнали дуже милим, навіть Жермена, яка сказала, що ніколи не бачила такого вродливого чоловіка; пан Флер'є знав генерала Нізана, який доводився Бержерові дядьком, і вони довго про нього говорили. Пані Флер'є також була дуже рада довірити Люсьєна Бержерові на вакації. Вони поїхали до Руана на авто; Люсьєн хотів подивитися собор і міську ратушу, але Бержер відмовився навідріз: "Ці паскудства?" — запитав він зухвало. Кінець кінцем вони провели дві години в бор дел і на вулиці Корде льє, де Бержер поводився кумедно: він називав усіх повій панянками, штовхаючи під столом Люсьєна коліном, потім погодився піднятися з однією з них, але за п'ять хвилин повернувся. "Тікаймо звідси,— видихнув він,— інакше нам буде непереливки". Вони швидко розрахувалися і вийшли. На вулиці Бержер розповів, що сталось; він скористався з того, що жінка повернулася спиною, і кинув у ліжко

жменю колючих шипшинових ворсинок, потім заявив, що він імпотент і спустився вниз. Люсьєн випив дві порції віскі і, бувши напідпитку, наспівував "Гармаша з Меца" і "Эе ргогипсііз тагріопіЬдо"; йому здавалося дивним, що Бержер міг бути таким глибокодумним і таким пустотливим водночас.

"Я замовив лиш одну кімнату,— сказав Бержер, коли вони прибули в готель,— але є ще велика ванна кімната". Люсьєн не здивувався: він під час подорожі невиразно уявляв, як розділить кімнату з Бержером, проте не хотів надто довго зупинятися на цій думці. Тепер, коли вже не було куди відступати, хлопець постеріг, що потрапив у не дуже приємну ситуацію: адже ноги в нього брудні. Несучи нагору валізи, Люсьєн уявив, як Бержер йому скаже: "Який ти брудний, ти зараз вимажеш простирадла", а він зухвало відповість: "У вас надто буржуазні погляди на охайність". Але Бержер заштовхнув його у ванну кімнату разом із валізою і сказав йому: "Влаштовуйся тут, я роздягнуся в кімнаті". Люсьєн помив ноги і помився увесь. Йому захотілося в туалет, та він не насмілився вийти і вдовольнився тим, що посцяв в умивальник; потім одягнув нічну сорочку, взув капці, які йому приготувала мати (його власні попротира-лись), і постукав у двері: "Ви готові?" — запитав він. "Так, так, заходь". Бержер надягнув чорного халата на піжаму небесної барви. В кімнаті пахло одеколоном. "Тут тільки одне ліжко?" — запитав Люсьєн. Бержер не відповів: він заціпеніло втупився^Дюрьена, а потім вибухнув гучним сміхом: "Го-го-го, ти ж у льолі!— зареготав він. — А де ж твоя піжама? Ох, який ти кумедний, якби ж ти міг себе бачити!" — "Ось уже два роки,— відповів Люсьєн дуже ображено,— я прошу матір, щоб вона купила мені піжаму". Бержер підійшов до нього: "Іди, зніми це, — мовив він рішучим тоном,— одягнеш одну з моїх. Вона трохи завелика, але принаймні тобі в ній буде ліпше, ніж у цьому". Люсьєн прикипів ногами до підлоги, втупивши очі в червоні й зелені ромби на шпалерах. Зараз він волів би вернутись у ванну, але, боячися стати посміховиськом, швидким рухом скинув сорочку через голову. На якусь мить запала*мовчанка, Бержер, всміхаючись, дивився на Люсьєна, і хлопець раптом зрозумів, що стоїть зовсім голий посеред кімнати, взутий у материні капці з помпонами. Він подивився на свої руки —

великі руки Рембо — і захотів притиснути їх до живота і сховати принаймні те, але опанував себе і хоробро заклав їх за спину. На стінах між двома рядами ромбів, на великій віддалі один від одного виднілися маленькі фіолетові квадратики. "Слово честі,— сказав Бержер,— ти ще цнотливий, мов діва. Поглянь на себе в дзеркало, Л юсьєне, як ти зашарівся. Так тобі набагато краще, ніж у тій хламиді". — "Так,— мовив через силу Люсьєн,— але ніхто не почувається затишно, коли стовбичить голяка. Швидше дайте мені піжаму". Бержер кинув йому шовкову піжаму, яка пахла лавандою, і вони лягли в ліжко. Зависла важка тиша. "Щось мене нудить,— сказав Люсьєн,— хочеться блювати". Бержер не відповів, Люсьєн відригнув віскі. "Він зараз спатиме зі мною", — подумав Люсьєн. Ромби на шпалерах закрутилися перед його очима, а задушливий запах одеколону стис йому горло. "Мені не треба було згоджуватися на цю мандрівку". Але що тепер говорити! Останнім часом разів із двадцять він був на волосок від того, щоб розгадати, чого домагається від нього Бержер, і щоразу немов навмисне який-небудь непередбачений випадок відвертав його думки. А тепер він тут, у ліжку цього типа, і той чекає своєї втіхи. "Зараз візьму подушку і піду спати у ванну". Але зважитися ніяк не міг. Люсьєн уявив іронічний Бержерів погляд і посміхнувся: "Я оце щойно згадав про повію,— сказав він,— вона, напевно, зараз чухається". Оскільки Бержер мовчав, то хлопець крадькома глянув на нього, той випростаний лежав на спині, заклавши руки за голову, з цілком невинним виглядом. Несамовита лють враз охопила Люсьєна, він звівся на лікоть і сказав Бержерові: "Ну, чого ви чекаєте? Ви мене сюди привели, щоб переливати з пустого в порожнє?"

Надто пізно було жалкувати за сказаною фразою, Бержер повернувся до Люсьєна і пильно й грайливо подивився на нього. "Погляньте на неї, на цю маленьку повійку з ангельським лицем. Затям, моє дитя, не я тебе примусив це сказати: ти покладаєшся на мене, щоб збурити свої кволі почуття". Він ще якусь хвильку дивився на нього, їхні обличчя майже торкалися, потім Бержер пригорнув Люсьєна й погладив йому груди під піжамою. Було приємно і трішки лоскітно, а Бержер став немов навіжений: його обличчя закам'яніло і він через силу повторював: "Поросятко, ти не маєш сорому, поросятко, ти не маєш сорому!" — наче

диск фонографа, що оголошує на вокзалах про відхід поїздів. Бержерова рука, навпаки, метка й легка, нагадувала істоту. Пучками вона лагідно злегка торкалася Люсьєнових грудей, ніби пестлива тепла вода, коли сідаєш у ванну. Люсьєнові захотілося схопити цю руку, відірвати її від себе й скрутити, але Бержер взяв би його на кпини: погляньте лишень на цього цнотливця. Рука ковзнула вздовж його живота й забарилася, розв'язуючи вузол скрученого пояса, який підтримував штани. Хлопець не опирався: він обважнів, обмяк, як змочена губка, і відчував тільки моторошний страх. Бержер відкинув ковдру, поклав голову Люсьєнові на груди, ніби лікар, який вислуховує пацієнта. Люсьєн двічі поспіль відригнув кислим і злякався, що зараз виригає на чудове сріблясте волосся, яке немов дихало гідністю. "Ви мені натиснули на шлунок",— сказав він. Бержер трохи підвівся і засунув руку під Люсьєнові крижі; другою рукою він уже не гладив, а м'яв. "У тебе пречудові сіднички",— сказав раптом Бержер. Люсьєнові все це видалося якимось кошмаром. "Вони вам подобаються?" — запитав він кокетливо. Але Бержер раптом його відпустив і з досадою підвів голову. "Клятий малий брехунець,— випалив він гнівно,— ще хоче бавитися в Рембо, а я вже більше години морочуся з ним, ніяк не можу його розбурхати". Від нервового збудження у Люсьєна на очах з'явилися сльози, і він відштовхнув Бержера з усієї сили. "Це не моя вина,— промимрив він,— ви мене занадто напоїли і мене верне". — "Гаразд, іди, йди! — сказав Бержер,— і не поспішай". Потім процідив крізь зуби: "Ото вже чудовий вечір!"

Люсьєн натягнув штани, накинув чорний халат і вийшов. Зачинившись в убиральні, він відчув себе таким самотнім і таким покинутим, що розридався. У кишенях халата не було носової хустини, тож він витер очі і носа туалетним папером. Люсьєн глибоко встромив два пальці в рота, але виблювати не зміг. Тоді несамохіть спустив штани і сів, тремтячи від холоду, на унітаз. "Стерво,— подумав він,— стерво!" Люсьєн був жорстоко принижений, проте не знав, чи йому соромно тому, що його пестив Бержер, а чи тому, що сам він не відчув ніякого збудження. У коридорі за дверима щось поскрипувало, Люсьєн схоплювався за кожним звуком, але не зважувався зайти до кімнати. "Все таки треба повернутися,— подумав хлопець,— обов'язково треба,

інакше він насміється з мене разом з Берліаком!" І Люсьєн наполовину підвівся, але перед очима знову постало знавісніле Бержерове обличчя, знову почулися слова: "Поросятко, ти не маєш сорому!" У розпачі Люсьєн знову опустився на унітаз! Через якийсь час Люсьєна сильно пронесло, після чого йому полегшало. "Воно виходить через задній прохід,— подумав він,— і це мені більш до вподоби". Люсьєна вже не нудило. "Мені зараз стане кепсько",— раптом спало йому на думку; здалося, ніби він ось-ось зомліє. Зрештою хлопець так змерз, що почав клацати зубами; він подумав, що може захворіти і рвучко встав. Коли Люсьєн зайшов до кімнати, Бержер збентежено подивився на нього; він курив сигарету, з-під розхристаної піжами виднілося худе тіло. Люсьєн повільно зняв свої капці й халат і мовчки ковзнув під ковдру. "Ну, що, краще?" — запитав ержер. Люсьєн стенув плечима: "Я змерз!" — "Ти хочеш, щоб я тебе знову зігрів?" — "Спробуйте",— погодився Люсьєн. Тої ж миті він відчув себе розчавленим під величезною вагою. Теплий і вологий рот присмоктався до його рота, ніби сирий біфштекс. Люсьєн не тямив більш нічого, він уже не усвідомлював, де був, і трохи не задихався, але почувався щасливим, бо нарешті зігрівся. Він згадав пані Бес, яка натискала йому на живіт, називаючи його своєю "маленькою лялькою", і Гебрара, який прозивав його "жердиною", і тазики, які він брав уранці, уявляючи, як увійде пан Буффардьє, щоб поставити йому клізму, а в голові настирливо звучало: "Я твоя маленька лялька!" В цю мить Бержер видав переможний крик. "Нарешті! — вигукнув він,— ти зважився, значить, з тебе ще вийдуть люди". Люсьєн сам скинув піжаму.

Вони прокинулися наступного дня ополудні. Офіціант приніс їм перший сніданок у ліжко, і Люсьєн помітив, що той обходився чванькувато. "Він має мене за педераста",— подумав хлопець з неприємним дрожем. Бержер поводився дуже мило, одягнувся перший і вийшов покурити на площу Старий Ринок, поки Люсьєн приймав ванну. "Біда лише в тім,— подумав Люсьєн, старанно натираючи себе мачулою, — що все це дуже втомлює". В перші хвилини, коли страх минув і він усвідомив, що це не так уже й боляче, як йому уявлялося, Люсьєна охопив глибокий сум. Хлопець усе сподівався, що вже кінець і він зможе виспатись, але Бержер дав йому спокій аж біля четвертої ранку. "Треба

все ж закінчити задачку з тригонометрії",— сказав він про себе. Люсьєн намагався думати тільки про свою роботу. День був довгий. Бержер розповідав йому про життя Лотреамона, але Люсьєн слухав не дуже уважно; Бержер починав його дратувати. Ночували вони в Кодебеку і, звичайно, Бержер досить довго набридав Люсьєнові, аж доки о першій ночі хлопець заявив йому рішуче й сердито, що хоче спати, і Бержер, не гніваючись, дав йому спокій. Вони повернулися до Парижа під вечір. Загалом, Люсьєн був задоволений собою.

Батьки зустріли хлопця з розкритими обіймами: "Ти принаймні подякував панові Бержеру?" — запитала мати! Він трохи побалакав із ними про нормандську кампанію і рано ліг спати. Хлопець спав, як ангел, але на другий день, прокинувшись, відчув, ніби всередині в нього все тремтить від холоду. Підвівся і довго розглядав себе в дзеркалі. "Я педераст",— подумав він сумно. І звалився. "Вставай, Люсьєне,— гукала йому мати через двері,— вже пора до ліцею". — "Так, мамо,— слухняно погодився Люсьєн, але опустився в ліжко й почав розглядати пальці ніг. — Це надто несправедливо, я ще нічого не можу усвідомити, я просто не маю досвіду". Ці пальці той обсмоктав йому геть усі, Люсьєн різко відвернув голову: "Він знав усе. Те, що він примусив мене робити, має свою назву, це зветься зляганням із чоловіком, і він те знав. Смішно,— Люсьєн гірко посміхнувся,— можна цілими днями запитувати себе: чи я розумний, чи не задаюся, і ніколи не дізнаєшся відповіді. А поза тим для всього є наліпки, які одного чудового ранку пристають до вас, і доводиться їх носити все життя: скажімо, Люсьєн високий і білявий, схожий на свого батька, єдиний син, а відучора став педерастом. Про нього казатимуть: "Ви знаєте цього високого блондина Флер'є, який кохається з чоловіками?" І люди відповідатимуть: "Авжеж! Отой довготелесий гомик? Та знаю його як облупленого".

Люсьєн одягнувся і вийшов, але йти до ліцею йому не хотілося. Він спустився вулицею Ламбаль до Сени й попростував набережною. Небо було чисте, вулиці пахли зеленим листям, гудроном і англійським тютюном. Саме пора одягнути чистий одяг на добре вимите тіло й оновитися душею. Всі довкола здавалися порядними й пристойними,

один Люсьєн цього весняного дня здавався сам собі безсоромним і ницим. "Я падаю в прірву,— думав він,— почав з едіпового комплексу, потім мав садистсько-анальний комплекс, а тепер цілий букет, став педерастом; до чого ж я докочуся?" Очевидно, його випадок ще не дуже серйозний, він не зазнав великої втіхи від Бержерових пестощів. "А що, коли я звикну до них? — подумав хлопець з острахом. — І я не зможу більше без цього жити, це ввійде у звичку, як морфій!" Він стане пропащим, ніхто більше з ним не захоче зустрічатися, батькові робітники сміятимуться, коли він даватиме їм якісь розпорядження. Люсьєн самозакохано уявив свою жахливу долю. Він бачив себе у тридцять п'ять років манірним і підрум'яненим, уже вусатим паном, який поважно опирався на ціпок і носив Орден Почесного Легіону. "Ваша присутність тут, пане,— образа для моїх дочок". Раптом він затнувся й облишив цю гру: йому пригадалися Бержерові слова. Це було в Кадебеку, вночі. Бержер тоді сказав: "Еге! Бачу, що тобі вже сподобалося!" Що він мав на увазі? Певна річ, Люсьєн не колода, а коли ще із ним злягаються... "Це ще нічого не означає",— подумав він з тривогою. Проте ж кажуть, ніби ті люди якісь незвичайні і зразу бачать собі подібних, у них наче є шосте чуття. Люсьєн довго дивився на сержанта, який регулював рух перед Ієнським мостом. "Що цей поліцейський може в мені збудити? Він глянув на сині штани регулювальника й уявив його м'язисті волохаті стегна: "Невже це може на мене вплинути?" Хлопець з полегкістю зітхнув, ніби гора з плеч упала. "Це ще не дуже серйозно,— подумав він,— я ще можу себе порятувати. Він надужив мое. сум'яття, але я не справжній педераст". Люсьєн знову почав придивлятися до всіх чоловіків, які йому траплялися, і щоразу результат був негативний. "Ух — подумав він,— ну й спекотно ж!" Це була пересторога, і не більше. Не треба лише знову починати, бо погана звичка швидко захоплює, крім того, слід негайно лікуватися від комплексів. Люсьєн вирішив проконсультуватися в одного фахівця з психоаналізу, нічого не кажучи батькам. Потім він заведе коханку і стане чоловіком, як і всі.

Хлопець почав уже заспокоюватись, коли зненацька згадав про Бержера: зараз він десь у Парижі, пишається собою, перебираючи цілу

низку спогадів. "Він пізнав моє тіло, губи, він мені сказав: "У тебе такий запах, якого я ніколи не забуду"; він похвалятиметься перед своїми друзями: "Я його мав", ніби я вже дівчина. Можливо, саме цієї миті він розповідає про проведені ночі... — Люсьєнове серце завмерло,— Берліакові! Якщо він це зробить, я його вб'ю. Берліак мене ненавидить, він розплеще новину всьому класові, мовляв, я загижений, друзі не подаватимуть мені руки. Я запевнятиму, що це неправда, я поскаржуся, скажу, що він мене зґвалтував!" Люсьєн скількимога ненавидів Берліака; якби не він, якби не заплямоване незмивною ганьбою сумління, все б можна було залагодити, ніхто б ні про що не дізнався, Люсьєн, зрештою, сам би забув про все. "Якби я міг нагло померти! Боже мій, прошу Тебе, вчини так, щоб я помер цеї ночі, аби ніхто нікому нічого не сказав! Господи, зроби так, щоб цей випадок було поховано навіки. Ти не повинен допустити, щоб я став педерастом! Хай там як, я в руках у Бержера,— подумав Люсьєн із люттю. — Мені треба негайно повернутися до нього і зробити все, що він забажає, сказати, що мені це до вподоби, інакше я пропав!" Люсьєн ступив кілька кроків і для обачності додав: "Господи, зроби, щоб Берліак помер також".

Люсьєн не наважувався ще раз прийти до Бержера. Протягом наступних тижнів він на кожному кроці боявся його зустріти, а працюючи у своїй кімнаті, здригався від дзвінків, уночі його опосідали жахіття; Бержер ґвалтував його посеред двору ліцею святого Людовіка, всі учні дивились і реготали. Але Бержер не зробив жодної спроби знову зустрітися з ним, мовчав і не показувався. "Йом потрібно лише моє тіло", — подумав Люсьєн розгнівано. Берліак теж зник, а Гюїгар, який інколи відвідував по неділях уроки разом із ним, стверджував, що той покинув Париж через нервову депресію. Люсьєн потроху заспокоївся: його подорож до Руана здавалася йому похмурим і гротескним сном, що не мав із ІІИМ, теперішнім, жодного зв'язку, він забув майже всі її подробиці, зберігся лише спогад про нудотний запах плоті й одеколону та відчуття нестерпної досади. Пан Флер'є не раз питав, що сталося з Л юсьєновим другом Бержером: "Треба буде запросити його до Фероля, щоб якось віддячити". — "Він поїхав до Нью-Йорка",— врешті відповів Люсьєн. Хлопець багато разів ходив кататися на Марну з Гюїгаром та

його сестрою, а Гюїгар навчав його танців. "Я прокидаюся,— думав Люсьєн,— я відроджуюсь". Але ще досить часто він відчував, ніби щось давить йому на плечі, мов мішок: його комплекси. Він запитував себе, чи не з'їздити йому до Фрейда у Відень: "Я поїхав би без грошей, ішов би пішки, якщо треба, і сказав би йому: я не маю ані гроша, але я рідкісний випадок". Пополудні теплого червневого дня він зустрів на бульварі Сен-Мішель Бабуена, свого колишнього вчителя філософії. "Флер'є,— запитав Бабуен,— ви підготувалися до вступу в Центральну школу?" — "Так, пане",— відповів Люсьєн. "Вам би слід,— провадив Бабуен,— братися до літературних студій. Адже у вас були успіхи у філософії". — "Я й далі нею цікавлюся,— мовив Люсьєн. — От прочитав цього року Фрейда. До речі,— додав він, наважившись,— я все хотів вас запитати, пане: що ви думаєте про психоаналіз?" Бабуен засміявся. "Це мода,— відповів він,— яка минеться. Все, що є найкращого у Фрейда, ви знайдете вже у Платона. Зрештою,— додав він категоричним тоном,— скажу вам, що я не копирсаюсь у таких дурницях. Ви краще почитали б Спінозу". Люсьєн відчув величезну полегкість, ніби позбувся важезної ноші, і насвистував, повертаючись пішки додому. "Це був кошмар,— подумав він,— але від нього не залишилося й сліду!" Цього дня сонце було яскраве й палюче, проте Люсьєн підняв голову і глянув на нього широко відкритими очима: адже сонце світить для всіх людей і Люсьєн мав право дивитися йому просто в обличчя, він уже порятований! "Дурниці,— думав хлопець,— звичайнісінькі дурниці! Я мало не збожеволів, але тепер усе позаду". Щоправда, він завжди чинив певний опір: Бержер збив його з пантелику своїми розумуваннями, але Люсьєн, приміром, добре відчував, що педерастія Рембо — це нечестя, а коли той слимак Берліак захотів його примусити курити гашиш, Люсьєн просто заткнув йому пельку. "Я мало не пропав,— думав він,— але мене захистило моє моральне здоров'я!" За вечерею хлопець із симпатією дивився на свого батька. Пан Флер'є був плечистий, рухався важко й повільно, по-селянськи, в ньому відчувалася порода, його сірі металево-холодні очі були справжніми очима хазяїна. "Я схожий на нього",— подумав Люсьєн. Він пам'ятав, що всі в роду Флер'є, з діда-прадіда, були власниками підприємств упродовж чотирьох поколінь. "Так, наш рід

процвітає!" — І він з гордістю подумав про моральне здоров'я родини Флер'є.

Люсьєн цього року не вступав до Центральної школи, і Флер'є дуже рано поїхали до Фероля. Він надзвичайно тішився можливістю знову побачити свій дім, завод, маленьке тихе містечко. Це був зовсім інший світ, і хлопець вирішив уставати рано-вранці і робити великі прогулянки околицями містечка. "Я хочу,— сказав він батькові,— наповнити свої легені чистим повітрям і запастися здоров'ям на майбутній рік, коли мені доведеться добряче напружитися". Він ходив із матір'ю до Буффардьє і до Бессе, і всі помітили, що хлопець став дорослим, ррзумним і серйозним. Гебрар і Вінкельман, які вивчали в Парижі право, приїхали до Фероля на вакації. Люсьєн часто гуляв з ними, і вони згадували свої витівки з абатом Жакемором, чудові прогулянки на велосипедах і в три голоси співали "Гармаша з Меца". Люсьєн зразу оцінив грубу відвертість і а надійність своїх давніх друзів і пошкодував, що раніше нехтував їх. Він признався Гебрарові, що зовсім не любить Парижа, але Гебрар не міг його зрозуміти: адже батьки віддали його в науку одному абатові, і той за ним добре наглядав; Гебрар ще був під враженням од відвідин Лувру і від вечора, що провів в Опері. Люсьєн, зворушений такою простотою, почувався старшим братом Гебрара й Вінкельмана і почав переконувати себе, що не шкодує, що зазнав стількох мук: адже він там набув досвіду. Люсьєн, розповідаючи їм про Фрейда і про психоаналіз, трохи забавлявся, шокуючи їх. Вони запально критикували теорію комплексів, але їхні аргументи були наївні, і Люсьєн їх швидко розбивав, потім додав, мовляв, якщо зважити те все з погляду філософії, то можна легко спростувати теорії Фрейда. Вони були від нього в захваті, але Люсьєн удавав, ніби не помічає цього.

Пан Флер'є роз'яснив Люсьєнові, як функціонує завод. Він водив його до виробничих цехів, і хлопець довго спостерігав за працею робітників. "Коли я помру,— сказав пан Флер'є,— треба, щоб ти зміг негайно перебрати на себе керівництво заводом". — "Татусю, не говори про смерть!" — розсердився Люсьєн. Кілька днів він ходив серйозний, думаючи про відповідальність, яка рано чи пізно мала випасти на його

долю. Вони довго розмовляли про завдання підприємця, і пан Флер'є довів йому, що власність це не право, а обов'язок. "А вони нас дурять класовою боротьбою,— сказав він,— вигадують, що інтереси підприємців не збігаються з інтересами робітників! Візьми мене, Люсьєне. Я дрібний підприємець, таких у Парижі називають торгашами. Однак я даю змогу жити сотні робітників з їхніми родинами. Якщо в мене добре йдуть справи, вони перші від цього мають вигоду. Але якщо я буду змушений закрити завод, вони опиняться на вулиці. Я не маю права,— мовив батько із притиском,— вести свої справи кепсько. Це те, що я називаю солідарністю класів".

Більш як три тижні все йшло добре, Люсьєн майже не згадував Бержера, пробачив йому і сподівався, що більше ніколи в своєму житті його не зустріне. Часом, перевдягаючись, юнак підходив до дзеркала й дивився на себе з подивом. "Чоловікові забаглося цього тіла",— думав він. Люсьєн повільно походжав, погладжуючи ноги, і думав: "Чоловіка збуджували ці ноги". Він торкався до своїх крижів і шкодував, що не може стати кимось іншим і пестити себе, своє власне тіло, свою шовкову шкіру. Інколи Люсьєн шкодував за своїми комплексами, що, важкі й гнітючі, обтяжували й пригинали його. Тепер усе скінчилося, Люсьєн більше не вірив у них і відчував стомливу полегкість. Цей стан був ніби й приємний, а втім, радше скидався на легке, трохи огидне розчарування, яке могло в крайньому разі видатися тугою. "Я — не пропащий,— думав він,— але це тому, що мене нічого не забруднило. А Берліак — той уже втягнувся. А тро хи нерішучості — це лише плата за невинність".

Прогулюючись, Люсьєн сідав на схилі й думав: "Я спав шість років, а потім якогось дня вилетів із свого кокона". Він увесь був сповнений натхнення й утихомирено споглядав краєвид. "Я створений для дії!" — розмірковував він. Але його думки про славу майже одразу пригасали. Він стиха мовив: "Ось почекайте трохи, тоді побачите, чого я вартий". Проказував завзято, але слова викочувалися з нього, ніби порожні черепашки. "Що це зі мною?" Підступав дивний неспокій, Люсьєн не хотів собі в цьому признаватись, надто багато болю він уже завдав йому. Хлопець подумав: "Яка тиша... земля..." Жодної живої душі, крім

цвіркунів, які важко тягнули по пилюзі свої жовті з чорним черевця. Люсьєн гидував цвіркунами, бо вони завжди немов здихали. По другий бік шляху сірувата земля, нужденна, потріскана, спускалася вниз до річки. Ніхто не бачив Люсьєна, ніхто його не чув; він скочив на рівні, і йому здалося, що його рухи не зустрічали жодного опору, зникла навіть сила тяжіння. Тепер юнак стояв під складками сірих хмар і ніби розчинився у порожнечі. "Яка тиша..." — подумав він. Це було більше, ніж тиша, це було небуття. Довкола Люсьєна розкинулися надзвичайно сумирні й лагідні поля — безлюдні, вони геть змаліли й немов тамували віддих, щоб не потривожити його. "Коли гармаш із Меца вернувся в гарнізон..." Звук згасав на його губах, як полум'я, коли бракне повітря; Люсьєн залишився сам, без тіні, без відлуння, посеред цієї скупої природи, такої ненав'язливої. Він стрепенувся і спробував відновити низку своїх думок. "Я створений для дії. Головне, в мене є сила: я можу наробити дурниць, та не зайду далеко, бо знов опаную себе". Люсьєн подумав: "Я морально здоровий". Але запнувся, скривившись від огиди, таким здалося йому безглуздим говорити про "моральне здоров'я" на цьому безлюдному шляху, всіяному кволими комахами. Спересердя Люсьєн наступив на цвіркуна, відчув під своєю підошвою пружну балабушку, а коли підняв ногу, цвіркун іще був живий, хлопець сплюнув. "Я в безвиході. Я в безвиході. Як і торік". Він згадав Вінкельмана, який називав його "ас над асами", пана Флер'є, який поводився з ним, мов із дорослим, пані Бес, яка йому казала: "І цього великого хлопця я називала "моя лялечка", тепер я не посмію більше на нього тикати, він мене лякає". Але вони були далеко, і йому здалося, ніби справжній Люсьєн зник, залишилась тільки його біла й збентежена личинка. "Хто я такий?" Кілометри й кілометри пустища, пласка порепана земля, без жодної билинки, без жодного запаху і раптом, зненацька, просто з тієї сірої кори виткнувся, мов жердина, паросток, такий химерний, що навіть не мав тіні позаду себе. "Хто я такий?" Це питання переслідувало його ще з торішніх вакацій, можна було навіть сказати, що воно очікувало на Л юсьєна на тому самому місці, де він його покинув; або, швидше, це було не питання, а стан. Люсьєн стенув плечима. "Я надто доскіпливий, — подумав він,— я надто копирсаюсь у собі".

У подальші дні Люсьєн намагався вже не копирсатися в собі: він став милуватися речами, довго споглядав підставки для яєць, круглі серветки, дерева, вітрини крамниць; лестив матері, просячи показати йому срібний посуд. Але, розглядаючи срібло, Люсьєн думав, що він ніби дивиться на срібло, а за його поглядом тремтить тоненький жвавий серпанок туману. А коли Люсьєн розмовляв із паном Флер'є, той серпанок, уже густий і пружний, що облудно мінився, породжуючи ілюзію світла, прослизав позаду уваги, якої він надавав батьковим словам; той туман — це він сам. Час од часу, дратуючись, Люсьєн припиняв слухати, обертався й пробував схопити серпанок і зазирнути йому в обличчя, але натрапляв лише на порожнечу, туман знову залишався позаду.

Жермена прийшла до пані Флер'є в сльозах: її брат захворів на бронхопневмонію. "Моя нещасна Жермена,— мовила пані Флер'є,— ви завжди казали, що він такий міцний!" Вона дала їй місяць відпустки, а замість неї найняла доньку одного робітника заводу, малу Берту Мозель, якій виповнилося сімнадцять років. Вона була невеличка, з білявими косами, закрученими довкола голови, і трохи накульгувала. Оскільки дівчина прибула із Конкарно, пані Флер'є попросила її носити чепчика з мережива: "Це буде дуже славно". З перших днів у її великих голубих очах щоразу, коли вона зустрічала Люсьєна, світилося покірливе й палке захоплення, і Люсьєн зрозумів, що вона в нього закохалася. Він із нею поводився досить вільно і не раз запитував: "Вам у нас подобається?" Зустрічаючи Берту в коридорі, Люсьєн інколи загравав із нею, ледве торкаючись її, щоб побачити, яке враження це справляло на дівчину. Вона його розчулювала, і він черпав із цього кохання неоціненну розраду; хлопець часто з хвилюванням уявляв, який образ його самого постає в Бертиній голові. "Адже я зовсім не схожий на молодих робітників, з якими вона водиться". Якось Люсьєн запросив Вінкельмана до себе, і той зизнав, що Берта досить-таки гожа. "Ти малий щасливець,— підсумував він,— бувши тобою я б за неї взявся". Але Люсьєна опосіли вагання: від неї тхнуло потом, і її чорна блузка була поточена під пахвами. Через вересневу негоду пані Флер'є пополудні поїхала автомобілем до Парижа, і Люсьєн залишився сам у своїй кімнаті.

Він лежав на ліжку і почав був уже позіхати. Хлопець уявляв себе примхливою легенькою хмаринкою, завжди однаковою і завжди іншою, завжди ладною аби розтанути в повітрі. "І навіщо я існую?" Він лежав тут, перетравлював їжу, позіхав, слухав, як дощ порощить у шибки, а в його голові був той білий густий туман, який розпадається на клапті: що далі? Його буття просто ганьба, і навіть та відповідальність, яка згодом упаде на нього, аж ніяк не зможе слугувати виправданням цього буття. "Зрештою, я не просив, щоб мене народжували",— мовив він подумки. Люсьєн проймався жалем до самого себе, пригадав свої дитячі турботи, свою довгу дрімоту, і вона постала перед ним у новому світлі: в глибині душі він відчув, що життя, цей важкий і непотрібний дарунок, і далі пригнічує його, він несе його в руках, не відаючи, що народився". Але Люсьєн був надто пригнічений, щоб далі розвивати свої думки; він підвівся, запалив цигарку й спустився на кухню просити в Берти, щоб заварила чаю.

Вона не бачила, як він увійшов. Люсьєн торкнувся її плеча, і Берта різко відсахнулася. "Я вас злякав?" — запитав він. Дівчина злякано дивилася на хлопця, зіпершись руками на стіл, її груди високо здіймалися; зрештою вона всміхнулася і сказала: "Я не думала, що тут хтось є". Люсьєн поблажливо всміхнувся до неї і мовив: "Чи не були б ви такі ласкаві заварити мені чаю?" —

"Зараз, пане Люсьєне",— відповіло дівча й подалося до кухонної плити: присутність хлопця, здавалося, її обтяжувала, та й Люсьєн почувався непевно, стоячи за крок від дверей. "Ну,— запитав він по-батьківському,— вам подобається в нас?" Берта повернулася до нього спиною і налила з-під крана в каструлю води, дзюркіт заглушив її відповідь. Люсьєн хвильку зачекав, і коли вона поставила каструлю на газ, знову запитав: "Ви вже курите?" — "Інколи",— відповіло дівча недовірливо. Він одкрив свою пачку "Кравени" й простягнув їй. Люсьєн був невдоволений, йому здавалося, що він скомпрометував себе; не варто було давати їй цигарку. "Ви хочете... щоб я закурила?" — мовила Берта здивовано. "Чом би й ні?" — "Пані мене сваритиме". Люсьєнові стало неприємно від своєї співучасті. Він засміявся і відповів: "А ми їй не

скажемо". Берта, беручи пальцями за кінчик цигарку і встромляючи її до рота,почервоніла. "Пропонувати їй вогонь чи ні? Мабуть, це зайве". Люсьєн запитав її: "Ну то що, закурите?" Дівчина його дратувала, вона стояла непорушно, її червоні й покірні руки задерев'яніли, губи, округлені довкола цигарки нагадували куряче гузно можна було подумати, що вона встромила в рота термометр. Нарешті, взявші' з бляшанки сірника, Берта чиркнула ним, кілька разів затягнулася, кліпаючі' очима, й промовила: "Це приємно", потім хутко витягла цигарку з рота і невправно затисла між пальцями. "Новонароджена жертва",— подумав Люсьєн. Мало-помалу дівчина трохи відтанула, коли він її запитав, чи любить вона свою Бретань, Берта стала розповідати про різні види бретонських чепчиків і навіть заспівала тихим і фальшивим голосом пісеньку з містечка Роспордена. Люсьєн її мило передражнив, але дівчина не зрозуміла жарту й розгублено втупилася в нього, цієї миті вона була схожа на кролика. Хлопець сидів на дзиґлику й почувався абсолютно спокійно. "Таж сядьте",— запросив він її. "О ні, пане Люсьєне, при вас я не можу собі дозволити". Він схопив її під пахви і всадовив собі на коліна. "Ну, як?" — запитав хлопець. Дівчина піддалася, мурмочучи: "На ваших колінах?!" — з захватом і докором водночас, кумедно вимовляючи слова, і Люсьєн з тугою подумав: "Я надто себе зв'язую. Я ніколи не повинен заходити так далеко". Він мовчав, дівчина сиділа в нього на колінах, тепла й ніжна, і Люсьєн чув, як б'ється її серце. "Вона моя,— подумав він,— я можу з нею робити що завгодно". Він її відпустив, узяв чайник і піднявся до своєї кімнати: Берта не поворухнула й пальцем, щоб його затримати. Перед тим, як випити чаю, Люсьєн помив руки пахучим материним милом, бо вони тхнули пахвами.

"Що, коли я пересплю з нею?" Подальші дні Люсьєн був цілком поглинутий цією маленькою проблемою; Берта всякчас трапляла йому на очі й дивилася на нього великими сумними очима спанієля. Мораль перемогла: Люсьєн зрозумів, наскільки це ризиковано, адже вона може завагітніти від нього, бо йому бракує досвіду (а презервативів у Феролі не купиш, оскільки його тут усі знають), крім того, він накличе великі неприємності на пана Флер'є. Хлопець дійшов думки, що згодом він

може втратити на заводі авторитет, якщо донька одного з його робітників почне вихвалятися, що спала з ним. "Я не маю права до неї доторкатися". Протягом останніх вересневих днів він уникав зустрічей з Бертою на самоті. "Чого ти чекаєш?" — запитав його Вінкельман. "Я не хочу цього,— відповів коротко Люсьєн,— я не люблю кохатися з покоївками". Вінкельман, який уперше почув про кохання з покоївками, легенько свиснув і вмовк.

Люсьєн був дуже задоволений із себе: він повівсь як слід, і це повинно спокутувати його попередні прорахунки. "Цю квіточку можна було зірвати",— трохи з жалем говорив він подумки. Але, міркуючи далі, подумав: "Я майже нею володів: вона віддавалася, але я її не захотів". І відтепер він уважав, що вже пізнав жінку. Це маленьке вдоволення тішило його кілька днів, а потім теж розвіялося в тумані. На початку жовтня він знову почувався таким же пригніченим, як і торік на початку навчального року.

Берліак не повернувся, і ніхто нічого про нього не знав. Люсьєн побачив чимало незнайомих облич: його сусід праворуч, якого звали Леморданом, провчився рік у математичній школі в Пуатьє. Він був старший за Люсьєна, а його чорні вусики надавали йому вигляду справжнього чоловіка. Люсьєн зустрівся із своїми товаришами без великої радості, вони здалися йому надто дитинними й галасливими; одне слово — семінаристи. Інколи він ще брав участь у їхніх колективних грищах, але без особливого захвату, наскільки йом> дозволяла гідність другокурсника. Лемордан його приваблював більше, здавався дорослим; але він, певне, не мав того досвіду, що Люсьєн, якому зрілість дісталася ціною численних і тяжких випробувань: Лемордан був дорослий чи не з народження. Люсьєн часто і з великою втіхою розглядав його велику й замислену голову без шиї, криво посаджену на плечі: невже можливо туди щось утовкмачити — через ці вуха, через ці вузенькі китайські оченята, червонуваті й неначе скляні. "Це тип з переконаннями",— думав Люсьєн п повагою і запитував себе не без заздрощів, звідки в Лемордана ця впевненість що надавала йому такої непохитної гідності. "Ось яким я повинен бути —скелею". Хлопця все-таки трохи дивувало,

що Лемордан має здібності до математики, але пан Юссон його заспокоїв, коли він роздав перші домашні завдання: Люсьєн був сьомий, а Лемордан отримав одиницю і сімдесят восьме місце; отже, все було гаразд. Лемордан не збентежився, а здавалося, чекав гіршого, і його мацюпусінький ротик, його великі жовті й гладенькі щоки не виражали жодних почуттів: це був Будда. Ніколи його не бачили, щоб ^ін гнівався, окрім того дня, коли Леві штовхнув його в роздягальні. Лемордан спочатку пронизливо верескнув, хліпаючи повіками. "В Польщу! — скрикнув він. — В Польщу, паскудний жиде, і не смерди тут більше!" Він був вищий за Леві, і його масивнийґ тулуб загрозливо похитувався на довгих ногах. Насамкінець Лемордан відважив йому два ляпаси, і маленький Леві вибачився; на тому й скінчилося.

По четвергах Люсьєн ходив на прогулянку з Гюїгаром, який водив його на танці до подруг своєї сестри. Але невдовзі ці танцюльки їм набридли. "У мене є одна знайома,— зізнався йому Гюїгар,— вона в першому класі ліцею в Пліньє на вулиці Руаяль. У неї є подруга, яка зараз вільна,— ходімо туди в суботу ввечері". Люсьєн' влаштував сцену своїм батькам і врешті добився дозволу гуляти по суботах, йому залишатимуть ключ під солом'яною матою біля дверей. Він зустрівся із Гюїгаром біля дев'ятої години в барі на вулиці Сент-Оноре. "Ось побачиш,— сказав Гюїгар,— Фанні дуже мила, окрім цього, вона зі смаком одягається". — "А моя?" — "Я з нею не знайомий, знаю лише, що вона швачка і що вона недавно прибула до Парижа із Ангулема. До речі, — додав він,— не дай хука. До твого відома, я П'єр Дора. А що ти білявий, то я сказав, що в тобі тече англійська кров. Так краще. І звати тебе Люсьєн Боньєр". — "Це ж навіщо?" — запитав Люсьєн заінтриговано. — "Мій друже,— відповів Гюїгар,— це принцип. Ти можеш робити що завгодно з цими жінками, але ніколи не треба називати свого імені". — "Гаразд, гаразд' — погодився Люсьєн. — А з$то я такий?" — "Можеш сказати, що ти студент, так ліпше, розумієш, це їм лестить і, крім того, так дешевше обійдеться. Витрати, звичайно, ділять, та цього вечора я платитиму сам, у мене є досвід; у понеділок розрахуємося". Люсьєнові відразу ж спало на думку, що Гюїгар хоче заробити на цьому. "Який я став підозріливий' — подумав він розважливо. Майже відразу

зайшла Фанні, висока чорнява дівчина з довгими стегнами і з густо нарум'яненими щоками. Люсьєн аж злякався її. "Ось Боньєр, про якого я тобі розповідав",— відрекомендував його Гюїгар. "Дуже рада,— сказала Фанні, примруживши, ніби недобачаючи. — Знайомтеся — Мод, моя маленька подруга". Люсьєн побачив невеличку жіночку невизначеного віку в капелюшку, що скидався на перекинутий горщик з-під квітів. Вона не була нарум'янена, а тому й видавалася сіруватою проти розмальованої Фанні. Люсьєн був гірко розчарований, але помітив, що в неї гарненький ротик, до того ж із нею не потрібно маніритись. Гюїгар потурбувався наперед оплатити пиво, так що, скориставшись галасом при знайомстві, він міг весело підштовхнути до дверей обох дівчат, не даючи їм можливості щось замовити. Люсьєн був йому за це вдячний: пан Флер'є давав синові лише сто двадцять п'ять франків на тиждень, і з цих грошей хлопець іще мав платити за проїзд. Вечір удався на славу: вони пішли танцювати в Латинський квартал до однієї маленької затишної, рожевої від круглих вітражів зали з тінистими закутнями, коктейль там коштував сто су. Було багато студентів з жінками на кшталт Фанні, але не такими гарними. Фанні поводилася зухвало: вона подивилась у вічі гладкому бороданеві, який курив люльку, і сказала на повний голос: "Я гидую чоловіками, що курять у танцювальних залах". Той тип просто побуряковів і засунув до кишені незагашену люльку. До Гюїгара й Люсьєна дівчина ставилася з якоюсь поблажливістю і раз у раз їм повторювала: "Ах, ви паскудники" з материнським лагідним виглядом. Люсьєн почувався цілком невимушено й намагався їй догодити, наговорив Фанні купу компліментів, люб'язно усміхаючись. Зрештою усмішка взагалі не сходила з його обличчя, він умів підібрати потрібний тон і вести розмову з галантною ніжністю, приправленою відтінком іронії. Але Фанні мало з ним спілкувалася: вона хапала Гюїгара за підборіддя і стягувала йому щоки, губи через те випиналися і, товсті й трохи слиняві, скидалися на налиті соком фрукти чи на слимаків; тоді вона часто-часто цілувала їх, примовляючи: "Крихітка". Люсьєн почувався страшенно засоромленим, а Гюїгар здавався йому просто-таки кумедним: біля губ у Гюїгара виднілися червоні плями, а на щоках сліди від пальців. Але інші пари виглядали ще непристойніше: всі цілувалися; час од часу проходила гардеробниця з маленьким кошиком і

розкидала серпантин і барвисті кульки, вигукуючи: "Ну ж бо, дітки, веселімося, смійтеся, ну ж бо!", і всі реготали. Люсьєн перестав сміятися, згадавши про існування Мод, і звернувся до неї з усмішкою: "Погляньте, на цих голуб'ят". Він вказав на Гюїгара з Фанні й додав: "Ось ми, статечні люди..." Люсьєн не завершив своєї фрази і так зареготався, що Мод теж усміхнулася. Вона зняла свого капелюшка, і хлопець був приємно здивований, побачивши, що Мод виглядала набагато гарніше проти інших жінок з танцювальної зали; тоді він запросив її до танцю, розповідаючи дівчині про скандал, який він улаштував своїм учителям у рік здачі екзаменів на ступінь бакалавра. Вона танцювала добре, очі в неї були чорні і серйозні, та й здавалася вона досить досвідченою. Люсьєн розповів їй про Берту і признався, що жалкує за тим, що все так сталося. "Але,— додав він,— так було краще для неї". Розповідь про Берту видалася Мод романтичною і сумною, вона спитала, скільки Берта заробляла в Люсьєнових батьків. "Все-таки юній дівчині неприємно,— додала вона,— бути служницею". Гюїгар і Фанні не зважали більше на них, вони обнімалися, Гюїгарове обличчя спітніло. Люсьєн подеколи повторював: "Погляньте на цих голуб'ят, таж погляньте на них!" І вже приготував наступну фразу: "Вони мене спокушають робити те саме". Але він не зважувався посадити Мод і вдовольнявся лише тим, що усміхався їй, а далі почав удавати, ніби вони з Мод давні приятелі, байдужі до кохання, він називав її "друзякою" і плескав по плечу. Фанні раптом повернула голову й здивовано глянула на них. "Ну,— мовила вона,— недолітки, чим ви займаєтесь? Таж поцілуйтеся, ви ж помрете від бажання". Люсьєн усадовив Мод собі на коліна; він трохи соромився, оскільки на них дивилася Фанні, і хотів, щоб поцілунок був довгий і вправний, але не знав, як при цьому дихають. Зрештою, це було не так важко, як йому гадалось, і, цілуючи, він примудрився нахилити голову й дихати носом. Люсьєн чув, як Гюїгар рахував: "Один, два, три, чотири..." — і відпустив Мод на числі п'ятдесят два. "Непогано для початку,— сказав Гюїгар,— але в мене це вийде ще ліпше". Люсьєн подивився на свого ручного годинника і почав у свою чергу рахувати: Гюїгар відірвався від Фанніних губ на сто п'ятдесят дев'ятій секунді. Люсьєн розлютився і назвав цей конкурс дурнуватим. "Я відпустив Мод через стриманість,— подумав він,— але це не така вже

й хитра штука, коли знаєш, як дихати, можна цілуватися й вічність". Він запропонував другу партію і виграв. Коли вони закінчили, Мод глянула на Люсьєна й цілком серйозно мовила: "Ви добре цілуєтесь". Люсьєн від задоволення зашарівся. "До ваших послуг",— відповів він, розшаркуючись. Але хлопець з більшою втіхою поцілував би Фанні. Вони розійшлися о пів на першу ночі, щоб устигнути на останній поїзд метро, Люсьєн був дуже веселий; він вистрибував і витанцьовував на вулиці Рейнуар, а в голові у нього снувала думка: "Рибка потрапила в розставлені сіті". Кутики вуст йому боліли, бо ж увесь вечір доводилось усміхатися!

Люсьєн зустрічався із Мод щочетверга о шостій вечора і щосуботи ввечері. Вона дозволяла себе цілувати, але не хотіла віддатися йому. Люсьєн нарікав Гюїгарові, а той його втішав: "Не переймайся тим,— сказав він,— Фанні переконана, що Мод рано чи пізно переспить із тобою; тільки вона ще молода і мала лише двох коханців; Фанні радить поводитися з нею дуже лагідно".— "Лагідно?" — перепитав Люсьєн. — Ти думаєш, що говориш?" Вони обидва зареготалися, і Гюїгар підсумував: "Роби, як кажуть, мій друже". Люсьєн став дуже лагідний. Він часто цілував Мод й освідчувався в коханні, але мало-помалу це набридло, та й, крім того, було трохи соромно з'являтися з нею на людях; юнак охоче б порадив їй, як треба одягатись, але вона була сповнена упереджень і дуже швидко гнівалась. У паузах між поцілунками вони мовчали з застиглими очима, тримаючись за руки. "Бог зна про що вона думає з таким суворим поглядом". А Люсьєн незмінно думав про своє маленьке, сумне й непевне існування, часом він казав собі: "Я хотів би бути Лемордапом, ось хто знайшов себе!" У ці хвилини він себе бачив ніби збоку: от він сидить біля жінки, що його кохає, тримає її руку, його губи ще вологі від її поцілунків, а він відмовляється від смиренного щастя, яке вона йому пропонувала, зостається самотнім. Тоді хлопець міцно стискав пальці малої Мод, і на очі йому наверталися сльози: йому так хотілося її ощасливити.

Одного грудневого ранку Лемордан підійшов до Люсьєна з аркушем паперу в руці. "Хочеш підписатися? — запитав він. "Що це таке?" — "Це

щодо жидів із педінституту, вони відіслали в газету "Евр" заяву з двома сотнями підписів проти обов'язкової військової підготовки. А ми протестуємо; нам треба зібрати принаймні тисячу підписів: зараз підписуються військові, моряки, аграрники, політехи, весь цвіт". Така увага лестила Люсьєнові; він запитав: "Це десь надрукують?" — "В "Аксьйон", очевидно. Або, можливо, в "Еко де Парі"". Люсьєнові захотілося тут же поставити свій підпис, але він подумав, що це не зовсім серйозно. Тож він узяв аркуш і почав уважно його читати. Лемордан додав: "Я знаю, ти не цікавишся політикою,— що ж, дивись сам. Але ти француз і маєш право на власну думку". Почувши слова "ти маєш право на власну думку", Люсьєн раптом пройнявся якоюсь дивною насолодою і поставив підпис. Наступного дня юнак придбав "Аксьйон франсез", але заяви там не було. Вона з'явилася лише в четвер, хлопець її розшукав на другій сторінці під назвою: "Молодь Франції б'є прямо по зубах міжнародного сіонізму". Його ім'я красувалося, стисле, безповоротне, поряд з іменем Лемордана, майже таке ж дивне, як Флеш чи Фліно, які стояли пообіч; воно мало зодягнений вигляд. "Люсьєн Флер'є,— подумав він,— селянське прізвище, справді французьке прізвище". Він прочитав уголос всю низку прізвищ, які починалися з "Ф", і коли настала черга його власного, то вимовив, удаючи, ніби йдеться зовсім не про нього. Потім засунув газету в кишеню і, весь сяючи, повернувся додому.

Через кілька днів уже Люсьєн підійшов до Лемордана. "Ти займаєшся політикою?" — спитав він його. "Я член ліги,— відповів Лемордан,— ти хоч інколи читаєш "Аксьйон"?" — "Не часто,— признався Люсьєн,— до цього часу це мене не цікавило, але, гадаю, тепер усе буде по-іншому". Лемордан байдуже, з непроникним виглядом дивився на нього. Люсьєн розповів йому в загальних рисах про те, що Бержер називав "сум'яттям". "Звідки ти?" — запитав Лемордан. — "Із Фероля. У мого батька там завод". — "Скільки часу ти там жив?" — "До другого класу". — "Я бачу,— вів далі Лемордан,— що тебе просто вирвали з корінням. Ти читав Баресса?" — "Я читав "Колетту Бодош". — "Це не те, — мовив Лемордан нетерпляче. — Я ось тобі принесу пополудні "Вирвані з коренем": отам твоя доля. Ти там знайдеш і біль, і ліки від нього".

Книга була оправлена в зелену шкіру. На першій сторінці красувався напис: "Ex НЬГІБ Андре Лемордана", виписаний готичними літерами. Хлопець здивувався: йому на думку не спадало, що в Лемордана є ще й ім'я.

Люсьєн почав читати з великою недовірою: скільки вже разів йому намагалися щось утовкмачити, скільки разів йому давали книги, переконуючи при цьому: "Ось почитай, це достеменно про тебе". Люсьєн подумав, сумно посміхаючись, що він не з тих, котрих можна збити з пантелику кількома фразами. Едіпів комплекс, Сум'яття — все це дитячі забавки, які вони нині далекі! Але вже перші сторінки захопили його: по-перше, там не було психології — Люсьєн її наковтався, тієї психології, донесхочу,— молоді Барресові герої не були ні абстрактними індивідами, ні декласованими, як Рембо чи Верлен, ні хворими, як усі ті віденці-нероби, що стали об'єктами психоаналізу Фрейда. Баррес зображував своїх героїв у їхньому власному середовищі, в родинному колі, змальовував провінційних добре вихованих на недавніх, традиціях молодиків. Люсьєн побачив, що Стюрель схожий на нього. "Все-таки правда,— сказав він собі,— мене вирвано з коренем". Хлопець подумав про моральне здоров'я батьків, здоров'я, якого можна набути лише в селі, про їхню фізичну силу (його дід згинав пальцями бронзову монету), із хвилюванням пригадав ферольські світанки, коли він вставав удосвіта і сходив униз навшпиньки, щоб не розбудити батьків, сідав на велосипед, і перед ним відкривався спокійний, лагідний краєвид Іль-де-Франса. "Я завжди ненавидів Париж",— подумав він напружено. Хлопець прочитав також "Сад Береніси", час од часу відкладаючи книжку і поринаючи в роздуми з очима десь далеко-далеко; ось воно, нове, йому пропонують характер і долю, спосіб порятунку від безконечних балачок про власне сумління, вказують, як визначитися й оцінити себе. Ох, які йому тепер огидні нечисті і хтиві тварюки, зображені Фрейдом, яким милим стало подароване Барресом невідання, сповнене сільських пахощів. Щоб уловити їх, Люсьєнові тільки треба облишити безплідне й небезпечне копирсання в самому собі, треба пізнати землю і околиці Фероля, розгадати сенс хвилястих пагорбів, що спускалися до Сернетти, треба звернутися до географії та історії. Або ж

просто йому треба повернутися до Фероля і там жити: містечко лежатиме біля його ніг, безневинне і щедре, розкинувшись у долині серед лісів, джерел і трав, стане йому поживним гумусом, з якого він нарешті черпатиме снагу, щоб стати хазяїном. Після таких марень Люсьєн ставав дуже збудженим, а іноді йому навіть здавалося, ніби він знайшов себе. Тепер, коли юнак мовчки сидів біля Мод, обнявши її за стан, слова, рештки фраз відлунювали в ньому: "відновити традицію", "земля і мертві",— слова незглибимі, непроникні й невичерпні. "Яке все це спокусливе",— подумав він. Однак хлопець не зважувався вірити: надто часто його ошукували. Він поділився своїми побоюваннями з Лемордаком: "Як було б добре". — "Мій любий,— відповів Лемордан,— у те, чого прагнеш, не треба одразу вірити,— потрібен іще досвід". Потім трохи подумав і додав: "Ти повинен бути з нами". Люсьєн прийняв пропозицію зі щирим серцем, але з умовою, що збереже свою свободу: "Я прийду,— сказав він,— але це мене ні до чого не зобов'язує. Я подивлюся і поміркую".

Люсьєн був у захваті від щирої товариськості, що панувала між хлопцями: вони його прийняли весело й просто, і він одразу відчув себе серед них своїм. Люсьєн швидко запізнався з "товариством" Лемордана — двадцятьма студентами, які майже всі носили велюрові берети. Вони збиралися на другому поверсі бару "Польдер", де грали в бридж і більярд. Люсьєн часто зустрічався там із ними й скоро відчув, що вони його мали за свого, вітаючи хлопця вигуками: "Ось найкращий!" або "Це наш народник Флер'є!" Надто подобалася Люсьєнові їхня безтурботність: не було ніякого педантизму, суворості, дуже мало розмовляли про політику. Товариство сміялося, співало, обурювалось або ж плескало в долоні на честь студентства — ото й усе. Навіть сам Лемордан, не втрачаючи свого авторитету, якого ніхто не зважувався заперечити, трохи розслаблявся і давав волю усмішці. Люсьєн найчастіше мовчав, його погляд блукав по тих галасливих і м'язистих молодиках. "Це сила",— подумав він. Серед них він потроху відкривав для себе справжній сенс юності, уже позбувався удаваної манірності, яку так цінував Бержер; молодь — ось майбутнє Франції. Натомість у Лемордакових друзів вже не було такого милого, душевного неспокою

юності: це були дорослі, чимало навіть із бородами. Коли придивитися до них, зразу впадала у вічі їхня схожість: вони вже позбулися помилок і непевності юного віку, вивчили все, що їм треба,— одне слово, сформувалися. Спочатку їхні меткі й дикуваті жарти трохи обурювали Люсьєна, йому здавалося, що хлопці безсоромні й жорстокі. Коли Ремі оголосив, що пані Дюбу, дружині лідера радикалів, переїхало ноги вантажівкою, Люсьєн сподівався, що вони бодай поспівчувають нещасливому супротивникові. Натомість вони вибухнули реготом і заляскали собі по сідницях, вигукуючи: "Старе луб'я!" і "Слава водієві!" Люсьєнові зробилося трохи ніяково, але раптом він зрозумів, що цей гучний очисний сміх був захистом: зачувши небезпеку, вони не захотіли боягузливо віддатися жалощам і замкнулися в собі. Люсьєн зареготав також. Згодом він побачив їхню витівку в справжньому світлі, хлопці тільки зовні здавалися легковажними, насправді вони утверджували своє право: їхні переконання були такі глибокі, такі святі, що вони надавали їм право здаватися легковажними, з дотепним жартом посилати до біса все неістотне. Приміром, крижаний гумор Шарля Морра і жарти Десперро (який носив у кишені клапоть старої англійської шинелі, називаючи його крайньою плоттю Блюма), відрізнялися лише рівнем. У січні університет оголосив про урочисті збори з приводу надання ступеня доктора honoris causa двом шведським мінералогам. "Ось де ти побачиш справжню бучу",— сказав Лемордан Люсьєнові, вручаючи йому запрошення. Великий амфітеатр був напханий ущерть. Коли Люсьєн побачив, як під звуки "Марсельєзи" заходить президент Республіки і ректор, його серце закалатало, він злякався за своїх друзів. Майже водночас кілька молодиків на трибунах піднялися і зчинили ґвалт. Люсьєн із симпатією розпізнав червоного, як помідор, Ремі, який пручався в руках двох людей, що тягнули його за поли; він вигукував: "Франція для французів!" Але особливо припав йому до душі літній пан, що наче вперта дитина дув у маленьку дудку. "Як це чудово!" — подумав Люсьєн. Хлопця тішила така дивна суміш затятої поважності й невгамовності, що надавала наймолодшим статечності, а найстарших обертала на лукавих~бісенят. Люсьєн і собі спробував докинути жарт. Він мав успіх, а коли сказав про Ерріо: "Якщо цей помре у своєму ліжку, то немає Бога у світі", то відчув у собі народження священної люті. Тоді

він зціпив щелепи і на мить відчув себе таким же переконаним, зібраним і могутнім, як Ремі чи Десперро. "Лемордан має рацію,— подумав він,— потрібен досвід". Він теж навчився не визнавати дискусій. Гюїгар, який був просто республіканцем, надокучав йому запереченнями. Люсьєн його ввічливо слухав, але невдовзі замикався в собі. Гюїгар і далі говорив, але Люсьєн на нього вже навіть і не дивився: він розгладжував стрілки на своїх штанях і забавлявся, пускаючи кільця диму та роззираючи жінок. Кутиком вуха хлопець ловив Гюїгарові аргументи, однак вони відразу ж утрачали свою вагу й пролітали повз нього, легкі й нікчемні. Гюїгар замовкав, тяжко скривджений. Люсьєн розповів батькам про своїх нових друзів, і пан Флер'є спитав його, чи він часом не хоче стати роялістом. Люсьєн повагався, а потім з гордістю відповів: "Так, я б хотів, я б справді цього хотів". — "Люсьєне, я тебе благаю, не роби цього,— заголосила мати,— вони дуже буйні, ці роялісти, і ти матимеш тільки клопіт. Що буде, коли тебе відлупцюють або запроторять до в'язниці? А потім ти ще надто молодий, щоб іти в політику". Люсьєн відповів їй лише спокійною посмішкою, і тут втрутився пан Флер'є: "Облиш його, моя люба,— мовив він лагідно,— хай чинить, як знає; через це треба пройти". Відтоді Люсьєн помітив, що батьки ставляться до нього з якоюсь повагою. Однак він ні на що не зважувався; ці декілька тижнів його багато чого навчили: Люсьєн по черзі уявляв собі доброзичливу батькову допитливість, тривогу пані Флер'є, шанобливість, що народжується в Гюїгарові, Леморданову затятість, нетерпіння Ремі і казав собі, хитаючи головою: "Це діло серйозне". Люсьєн довго розмовляв із Леморданом, той дуже добре розумів його міркування і радив не поспішати. Люсьєна ще огортала туга: він сам собі здавався аморфною, драглистою істотою, що здригається на лаві якогось кафе, а галаслива метушня роялістів видавалася йому нікчемною. Але бувало, що хлопець ставав твердий і несхитний, як камінь, і був майже щасливий.

Юнак почувався у товаристві роялістів усе краще й краще. Співав їм "Весілля Ребекки" — пісню, якої Ебрар навчив його на минулих вакаціях, і всі визнали, що він дуже втішний. Люсьєн, розпалившись, робив багато ядучих закидів на адресу євреїв і розповідав про Берліака, жахливого

скнару: "Я завжди себе запитував: чому він такий скупердяй, неможливо бути таким скупим. Але згодом я зрозумів: це тому, що він з їхнього кодла". Всі починали реготати, а Люсьєна охоплювало якесь збудження, він відчував справжню ненависть до євреїв, Берліак тепер став йому просто огидний. Лемордан подивився йому у вічі й сказав: "Ти чистий". Потім друзі часто просили Люсьєна: "Флер'є, розкажи нам щось цікавеньке про жидів"... І Люсьєн розповідав єврейські оповідки, які він чув од свого батька; хлопець тільки-но починав упевненим тоном "Отного тня Леві зусрів Плюма...", як його друзі заходили сміхом. Якось Ремі й Пате-норт розповіли, що вони на набережній Сени зустріли алжирського єврея і дуже його налякали, прямуючи просто на нього, ніби хотіли скинути його у воду. "Я подумав,— підсумував Ремі,— шкода, що з нами не було Флер'є. — Це, може, й ліпше, що його з вами не було, — перебив Десперро,— а то він і справді штовхнув би його у воду!" Люсьєн не мав собі рівного, коли йшлося про те, щоб розпізнати єврея на око. Йдучи з Гюїгаром, він починав штовхати його ліктем:

"Не обертайся зразу: отой малий товстун, що позаду,— жид!" — "На це,— зауважив Гюїгар,— у тебе нюх!" Фанні теж не могла вирізняти євреїв; друзі піднімалися вчотирьох у помешкання Мод, і Люсьєн співав "Весілля Ребекки". Фанні не могла більше втриматись і благала: "Та годі вже, годі, а то зараз напуджу в труси", а коли він нарешті вгамовувався, дівчина кидала на нього щасливий, майже ніжний погляд. У пивному барі "Польдер" тихцем уже глузували з Люсьєна. Завжди хтось міг недбало кинути: "Флер'є так любить жидів..." або "Леон Блюм великий друг Флер'є...", а інші в захваті чекали, затамувавши подих, розкривши рота, що ж буде далі. Люсьєн червонів, із криком гупав по столу: "Хай вам біс!.." — а всі довкола реготали й вигукували: О, вже почалося! Почалось! Не почалось, а понеслось!"

Люсьєн із новими друзями часто відвідував політичні збіговиська і не раз слухав професора Клода і Максіма Реаля дель Сарта. Через ці нові обов'язки його успіхи в навчанні погіршились, але, хай там як, Люсьєн цього року однак би не пройшов по конкурсу до школи цивільних інженерів, і пан Флер'є був поблажливий. "Нехай,— сказав він дружині,

— треба ж йому колись ставати чоловіком". Покидаючи ті зібрання, хлопець і його друзі виходили збуджені і могли втнути будь-яку штуку. Одного разу вони йшли вдесятьох і зустріли невеличкого типа з оливковим відтінком шкіри, який переходив вулицю Сент-Андре-дез-Ар, тримаючи в руках "Юманіте". Вони притисли його до муру, і Ремі наказав: "Викинь цю газету". Коротун почав був зволікати, але Десперро підкрався до нього ззаду і схопив за руки, а Лемордан різким рухом вирвав у жертви газету. Це виглядало вельми кумедно. Розлючений чоловік копав ногами в порожнечу й кричав: "Відпустіть мене, відпустіть", із смішним акцентом, а Лемордан спокійнісінько шматував газету. А коли Десперро вирішив відпустити чоловічка, сталося несподіване: той кинувся на Лемордана і вдарив би його, якби Ремі вчасно не затопив йому кулаком по вуху. Коротун гепнувся об мур, зиркаючи на всіх лютим поглядом і лайнувся: "Паскудні французи!" — "Ану повтори, що ти сказав",— крижаним голосом мовив Маршессо. Люсьєн зрозумів, що зараз почнеться бійка: Маршессо не сприймав жартів, коли йшлося про Францію. "Паскудні французи!" — повторив чужинець. Він похитнувся від сильного штовхана й, виючи, з опущеною головою, кинувся вперед: "Паскудні французи, паскудні буржуа, я вас ненавиджу, повиздихали б ви всі, всі, всі!" — і прокричав іще стільки брудних і таких дошкульних лайок, що Люсьєн раніше навіть уявити їх не міг. Тоді в хлопців увірвався терпець, і вони всі гуртом йому добряче всипали. Нарешті його залишили, і чоловічок нахилився, обіпершись об мур. Він весь тремтів, праве око в нього запливло, а хлопці стояли довкола нього, потомлені від бійки, і чекали, поки він упаде. Незнайомець скривив рота й вичавив із себе: "Паскудні французи!" — "Тобі ще мало?" — запитав Десперро, задихавшись. Чоловічок не почув: він задерикувато дивився на них лівим оком і повторював: "Паскудні французи, паскудні французи!" Ніхто вже нічого не робив, і Люсьєн зрозумів, що його друзі вже наситилися цією розвагою. Але бажання виявилося сильнішим за нього, Люсьєн подався вперед і вдарив що є сили. Він почув, як щось хряснуло, чоловічок глянув на нього знетямлено і здивовано. "Паскудні..." — промурмотів він невиразно. Його підбите око стало схоже на червону кулю без зіниці, він опустився навколішки й затих. "Утікаймо!" — видихнув Ремі. Вони побігли й

зупинилися тільки на майдані Сен-Мішель, ніхто їх не переслідував. Хлопці поправили свої краватки й пообтрушували один одного.

Вечір спливав, а молодики навіть не згадували про свою пригоду й були дуже чуйні один до одного: вони відмовились від тієї сором'язливої брутальності, якою звичайно послуговувалися, ховаючи свої справжні почуття. Хлопці стали чемними, і Люсьєн подумав, що це він уперше бачить, якими вони можуть бути у себе вдома; сам він дуже переживав, оскільки йому ще ніколи не доводилось битися просто на вулиці з усякими голодранцями. Хлопець з ніжністю подумав про Мод і про Фанні.

Люсьєнові не спалося. "Я не можу йти з ними далі,— думав він,— як звичайний аматор. Тепер, усе добре зваживши, треба приєднатися до них!" Люсьєн мав серйозний і майже святобливий вигляд, коли повідомив Лемордана.

"Вирішено,— сказав він,— я з вами". Лемордан поплескав його по плечу, і ватага відсвяткувала цю подію, розпивши кілька пляшок вина. Одразу поновився давній брутальний тон, про вчорашню пригоду ніхто й не згадував. Тільки коли розходилися, Маршессо навпростець сказав Люсьєнові: "В тебе чудовий удар!" — на що Люсьєн відповів: "Бо то жид!"

Через день Люсьєн завітав до Мод з великим тростиновим ціпком, якого він придбав у крамниці на бульварі Сен-Мішель. Мод одразу втямила; глянувши на ціпок, вона сказала: "Отже, все гаразд?" — "Гаразд",— відповів Люсьєн, усміхаючись. Мод була підлещена; сама вона радше симпатизувала ідеям лівих, але душу мала широку. "Я бачу,— сказала вона,— що кожна партія має щось хороше". Цілий вечір вона тільки те й робила, що гладила його по голові, називаючи своїм маленьким роялістом. Через кілька днів у суботу ввечері Мод відчула себе не зовсім добре. "Щось мені хочеться додому,— сказала вона,— але ти можеш піти зі мною, якщо будеш слухняним; ти триматимеш мене за руку і будеш дуже лагідним зі своєю маленькою Мод, яка так кепсько

себе почуває, розповідатимеш їй усілякі історії". Люсьєн був не в захваті від такої пропозиції: кімната Мод засмучувала дбайливо прихованим убозтвом, спадало на думку, що живе в ній якась служниця. Але було б злочином втратити таку чудову нагоду. Тільки-но вони зайшли, як Мод вляглася в ліжко, промовляючи: "Ох! як мені добре", потім замовкла і втупилася в Люсьєна, відкопиливши губи. Він одразу вмостився біля неї, а вона, розчепіривши пальці, прикрила руками очі і промовляла дитячим голосом: "Ку-ку, я тебе бачу, Люсьєне, я тебе бачу!" Хлопець якось враз обважнів і обм'як, а Мод встромила йому до рота свої пальці, і він почав їх смоктати, потім Люсьєн лагідно промовив: "Маленька Мод нездужає, яка ж вона нещасна, бідна маленька Мод!" — і почав її всю пестити; вона заплющила очі й загадково всміхалася. За якусь мить він закотив Мод спідницю й нестямився, як вони зляглися; Люсьєн подумав: "Все-таки я здатний на це!" — "Ну,— зітхнула Мод, коли вони закінчили,— хіба ж я такого сподівалася!" Вона подивилася на Люсьєна з лагідним докором: "Поганий хлопчисько, я ж гадала, що ти будеш слухняний!" Люсьєн відповів, що він здивований не менше за неї. "Такі речі якось самі робляться",— сказав він. Мод подумала трохи й сказала вже серйозно: "Я ні за чим не жалкую. Досі все було, може, чистішим, але не повним".

"Я маю коханку",— міркував Люсьєн у метро. Він був спустошений і стомлений, просякнутий запахом абсенту і свіжої риби; сівши, тримавсь якомога рівніше, щоб волога від поту сорочка не приставала до тіла; йому здавалося, ніби його тіло змастили кисляком. Він повторив із зусиллям: "Я маю коханку", і відчув себе ошуканим: те, що його вабило в Мод ще напередодні,— її обличчя, видовжене й таємниче, її елегантність, струнка постава, горда хода, слава чесної дівчини, зневага до сексу, все, що надавало їй неповторності, робило її справді іншою, стриманою, рішучою, недосяжною, чистою в помислах і вчинках, і навіть її шовкові панчішки, крепова сукня, зачіски,— все це розтануло в його обіймах, лишилася тільки плоть, Люсьєнові вуста тягнулися до обличчя без очей, голого, як живіт, він володів великою квіткою з м'якої плоті. Люсьєн бачив тільки сліпу тварину, що зі чмоканням волохатих щілин борсалась у простирадлах, і подумав: це ми обоє. Вони злилися в одне ціле, він не міг більше відрізнити своєї плоті від плоті Мод; ще

ніколи він не мав такого гидкого відчуття інтимної близькості,— хіба, може, тоді, коли Рірі показував йому свого пісюна за кущем або коли, забувшись, лежав на животі і дриґав ногами, блискаючи голим задом, поки йому сушили штани. Люсьєн відчув полегкість, згадавши про Гюїгара. Завтра він йому скаже: "Я спав із Мод, це дивовижна жіночка, друже: у неї це в крові". Але зараз йому кепсько: хлопець почувався голим у теплій куряві метро, голим під тонкою оболонкою одягу, напруженим і голим поряд із священиком, навпроти двох літніх дам, немов велика осквернена жердина.

Гюїгар його палко привітав. Фанні йому трохи набридла: "У неї справді кепська вдача. Вчора цілий вечір дулася на мене". Обидва зійшлися на тому, що таких жінок усе-таки треба мати, бо ж не можна зберігати цноту до самого шлюбу, такі жінки не дуже цікаві, зате й не хворі, але було б помилкою прив'язуватися до них. Натомість про чесних дівчат Гюїгар повідав із великою повагою, і Люсьєн запитав, що нового в його сестри. "З нею все гаразд, друже,— мовив Гюїгар,— до речі, вона сказала, що ти невірний коханець. Ти розумієш,— додав він невимушено,— я радий, що маю сестру: якби її не було я б чималого не міг би збагнути". Люсьєн його чудово розумів. Згодом вони часто заводили розмову про дівчат, сповнюючись поезії, а Гюїгар любив цитувати одного з своїх дядьків, який тішився успіхом у жінок: "У своєму собачому житті я, може, не завжди робив добро, але є одна річ, за яку мені Бог виявить ласкавість: я швидше відрубаю собі руки, ніж доторкнуся до дівчини". Часом вони знову навідувалися до подруг ГГєрретти Гюїгар. Люсьєнові дуже подобалася П'єрретта, він із нею розмовляв, як старший брат, трохи кепкував із неї і хвалив за те, що вона не обтяла свого волосся. Люсьєн весь поринув у політичну діяльність; кожного недільного ранку він ходив продавати "Аксьйон франсез" перед церквою в Нейї. Години дві Люсьєн прогулювався із кам'яним обличчям. Дівчата, виходячи з церкви, інколи зводили на нього свої прекрасні непорочні очі; тоді Люсьєн трохи розслаблювався і, почуваючись чистим і дужим, усміхався їм. Хлопець розповідав у своєму товаристві, що шанує жінок і радий, що вони таки розуміють його. А втім, майже всі його товариші мали сестер.

17 квітня Гюїгари влаштували вечірку на честь П'єрреттиного вісімнадцятиріччя і, цілком природно, що туди запросили й Люсьєна. На той час він уже був добре знайомий із П'єрреттою, вона його називала своїм танцюристом, і він здогадувався, що дівчина трохи закохана в нього. Пані Гюїгар наказала послати по тапершу, і вечір мав видатися славний. Люсьєн часто танцював із П'єрреттою, потім пішов на пошуки Гюїгара, який приймав своїх друзів у курильні. "Привіт,— сказав Гюїгар, — гадаю, ви знайомі: Флер'є, Сімон, Ванюс, Леду". Коли Гюїгар представляв своїх друзів, Люсьєн помітив, як один високий кучерявий юнак із блідою шкірою, крутими чорними бровами нерішуче наблизився до них; Люсьєн спалахнув гнівом. "Що тут робить цей тип?" — подумалось Люсьєнові,— адже Гюїгар добре знає, що я не терплю жидів!" Він крутнувся на закаблуках і швидко відійшов, щоб не подавати руки. "Хто цей жид?" — запитав Люсьєн трохи згодом у П'єрретти. "Це Вайль, він із вищого торговельного училища; мій брат познайомився з ним у фехтувальній залі". — "Я гидую жидами",— сказав Люсьєн. П'єрретта злегка всміхнулася. "Цей хлопець все-таки непоганий",— сказала вона. — Проведи мене до буфету". Люсьєн взяв келих шампанського і тільки-но його поставив, як віч-на-віч зустрівся з Гюїгаром і Вайлем. Він блиснув очима на Гюїгара й різко відвернувся. Але П'єрретта схопила його за руку, і Гюїгар підійшов до нього, ні про що не здогадуючись: "Мій друг Флер'є, мій друг Вайль,— представив він їх невимушено,— тепер усі знайомі". Вайль простягнув руку, і Люсьєнові зробилося зле. На щастя, він раптом пригадав слова Десперро: "Флер'є штовхнув би жида у воду по-справжньому". Він засунув руки в кишені, повернувся спиною до Гюїгара й вийшов. "Я більше не переступлю порогу цього будинку",— вирішив він, підкликаючи гардеробника. Хлопець відчув прикре задоволення. "Коли так твердо триматися своїх поглядів, то не можна навіть жити в суспільстві". Але на вулиці його пиха розвіялася, і Люсьєн відчув якусь тривогу. "Гюїгар напевне розгнівався!" Хлопець труснув головою і спробував себе переконати: "Він не мав права запрошувати жида, якщо запросив мене!" Але гнів уже вщух, і Люсьєн знову відчув щось схоже на тривогу, перед ним випливло здивоване Вайлеве обличчя, його простягнута рука, і в ньому ворухнулося бажання примиритися: "П'єрретта очевидно подумала,

який я нечема. Треба було потиснути ту руку. Все одно це мене ні до чого не зобов'язувало б. Стримано привітатись і потім одразу ж піти — ось як треба було вчинити". Люсьєн запитав себе, чи ще не пізно повернутися до Гюїгарів. Він підійшов би до Вайля і сказав би йому: "Пробач мені, я себе кепсько почував", а потім потиснув би йому руку і трохи порозмовляв би задля чемності. Та ні, вже надто пізно, скоєного вже не поправиш. "Навіщо мені здалося,— подумав він роздратовано,— хизуватися своїми поглядами перед людьми, котрі не можуть їх зрозуміти!" Він нервово здвигнув плечима: це був повний крах. У цю мить Гюїгар і П'єрретта, напевно, дивуються з його поведінки, а Гюїгар каже: "Він геть із глузду з'їхав!" Люсьєн стис кулаки. "Ох! — подумав він у відчаї,— як я їх ненавиджу! як я ненавиджу жидів!" Він спробував підбадьорити себе, споглядаючи цю безмірну ненависть, але вона розвіялась під його поглядом, він міг скільки завгодно думати про Леона Блюма, який одержував гроші з Німеччини й ненавидів французів, але не відчував нічого, крім сумовитої байдужості. На своє щастя, Люсьєн застав Мод удома. Він сказав, що кохає її і в несамовитому шаленстві багато разів оволодівав нею. "Все пропало,— мовив він подумки,— я ніколи не буду кимось". "Ні, ні! — заклинала його Мод,— зупинися, мій любий, тільки не це, цього не можна!" Але кінчилось тим, що вона подалася: Люсьєн волів обцілувати її всю. Він почувався розбещеним дитям, йому хотілося плакати.

Уранці другого дня, коли Люсьєн побачив у ліцеї Гюїгара, в нього стислося серце. Гюїгар був похмурий і вдав, ніби його не помітив. Люсьєн розлютився так, що не міг записувати лекцій. "Падло! — думав він,— яке падло!" В кінці занять Гюїгар підійшов до нього блідий як смерть. "Якщо він лаятиметься,— подумав Люсьєн, чи погрожуватиме мені, я його віддухопелю". Вони стояли якусь мить один проти одного, втупившись у носаки своїх черевиків. Нарешті Гюїгар схвильовано проказав: "Пробач мені, друже, я не повинен був завдавати тобі цього удару". Люсьєн здригнувся і з підозрою подивився на нього. Але Гюїгар через силу провадив далі: "Я познайомився з ним у залі; ти розумієш, мені захотілось... ми тренуємося разом, і він запросив мене до себе, але я зрозумів, що не слід було... я не знаю, як це сталося, але коли я писав

запрошення, то і в гадці такого не мав..." Люсьєн і далі мовчав, оскільки не знаходив підходящих слів, але йому хотілося примирення. Гюїгар додав, опустивши голову: "Ось так, через необдуманий вчинок..." — "Ну й дурень,— сказав Люсьєн, поплескуючи його по плечу,— я добре знаю, що ти це зробив ненавмисне. — І додав великодушно: — Зрештою, завинив я. Повівсь, як нечема. Але ти розумієш, воно сильніше за мене, я не можу до них доторкнутися, я фізично їх не терплю, в мене таке враження, що в них на руках луска. А що сказала П'єрретта?" — "Вона реготала, як божевільна",— знічено відповів Гюїгар. — "А той тип?" — "Він усе зрозумів. Я його заспокоював, але він звіявся через чверть години. — І розгублено додав: — Мені батьки сказали, що ти мав рацію і не міг учинити інакше, всупереч своїм переконанням". Люсьєн посмакував словом "переконання", і йому захотілося стиснути Гюїгара в своїх обіймах. "Дарма, друже,— сказав він,— нічого страшного, головне, що ми залишилися друзями". Люсьєн спускався бульваром Сен-Мішель надзвичайно збуджений, йому здавалося, що він уже не є самим собою.

Хлопець подумки мовив: "Ну й кумедія, я вже не я, я більше себе не впізнаю!" Було тепло й тихо, снували перехожі з першими здивованими весняними усмішками на обличчях; у той розм'яклий натовп Люсьєн занурився, мов сталевий клинок, і подумав: "Я вже не я". Ще напередодні він був величезною роздутою комахою, схожою на цвіркуна з Фероля, а тепер Люсьєн почувався точним і невблаганним, як хронометр. Він увійшов у "Джерело" й замовив перно. Люсьєнові друзі оминали це кафе, бо тут кишіло чужинцями, але цього дня чужинці і євреї не турбували Люсьєна. Серед смаглявих тіл, що злегка шурхотіли, як вівсяне поле під подувом вітру, він здавався собі дивовижним і грізним, ніби якийсь величезний баштовий годинник, що притулився до лави і яскраво виблискував. Люсьєн з утіхою впізнав малого єврейчика, якого хлопці побили кілька місяців тому в коридорах факультету юриспруденції. Засмальцьоване й замислене обличчя маленької потвори не зберегло слідів від побоїв, але ж, напевно, якийсь час було скривленим та зім'ятим, і тільки згодом набирало своїх округлих форм; на ньому проступала майже непристойна покірливість долі.

В цю мить Люсьєн був шасливий і з насолодою позіхав; промінчик сонця лоскотав йому ніздрі; хлопець чухав носа й посміхався. Та хіба це усмішка? Швидше, маленьке коливання, що народжувалось десь у кутку зали й помирало на його вустах. Усі ці чужинці бовтались у темній важкій воді, хвилі гойдали їхні кволі тіла, піднімали їм руки, ворушили їхніми пальцями, бавились їхніми губами. Нещасні людці! Люсьєн відчував до них майже співчуття. Що вони роблять у Франції? Якими морськими течіями їх сюди занесло? Вони пристойно одягаються у кравців з бульвару Сен-Мішель, а насправді це достеменні медузи. Люсьєн подумав, що він не медуза, що він не належить до цих нищих створінь, і мовив подумки: "Я нурець!" Та раптом забув про "Джерело" й чужинців і не бачив більше нічого, крім спини, широкої рельєфної м'язистої спини, що спокійно віддалялася і невблаганно зникала в густому морському тумані. Люсьєн побачив також Гюїгара: той сполотнів і, стежачи очима за спиною, сказав невидимій П'єрретті: "Ось так, через необдуманий вчинок!.." Люсьєна залила майже нестерпна радість: та могутня і самотня спина — його! Ця сцена відбулася вчора! Якусь мить, ціною неймовірного зусилля він відчув себе Гюїгаром і подивився на свою власну спину Гюїгаровими очима, відчувши у самому собі Гюїгарову покірливість і страх — який чудовий страх. "Це буде їм уроком" — подумав він. Тепер декорація змінилась: це вже ГРєрреттин будуар, і все відбувалося в майбутньому. ГГєрретта і Гюїгар зосереджено вивчали аркуш з іменами запрошених. Люсьєна там не було, проте він панував над ними. Гюїгар сказав: "О ні, тільки не цього! Ради Люсьєна, він терпіти не може жидів". Люсьєн поглянув ще раз і подумав: "Люсьєн — це я! Це я не терплю жидів!" Цю фразу він часто повторював, але сьогодні вона звучала геть інакше. Зовсім не так, як завжди. Звичайно, на перший погляд це проста констатація, як-от твердження: "Люсьєн не любить устриць" або "Люсьєн любить танцювати". Але не слід помилятися: та любов до танцю, яку, можливо, хто-небудь запримітить і в малого жидка,— не більше, ніж здригання медузи; досить тільки подивитися на цього проклятого жидка, щоб зрозуміти, що всі його вподобання і нехоті невіддільні від нього, як його запах, як відблиски від його шкіри; що вони щезнуть разом із ним, як кліпання його важких повік, як його липкі любосні усмішки. Але

Люсьєнів антисемітизм не такий: нещадний і чистий, він стремів із нього, як лезо, загрожуючи іншим грудям. "Це,— подумав він,— це... це — священне!" Він пригадав, як його мати, коли він був маленький, часто казала особливим тоном: "Тато працює в своєму кабінеті". І ця фраза йому здавалася священною формулою, що зненацька покладає на нього безліч високих обов'язків, як-от не гратися своїм пневматичним карабіном, не кричати: "Та-ра-ра-бам", він ходив по коридорах навшпиньки, ніби був у соборі. "Сьогодні моя черга",— подумав він задоволено. Всі кажуть, стишуючи голос: "Люсьєн не любить жидів", і люди стають паралітиками, члени яких наскрізь пронизані безліччю маленьких болючих стрілок. "Гюїгар і П'єрретта,— казав він собі розчулено,— ще діти". Вони дуже завинили, але він лише показав трохи зуби, і в них відразу з'явилися докори сумління, вони заговорили пошепки й почали ходити навшпиньки.

Люсьєн удруге відчув величезну повагу до себе. Але тепер він уже не потребував Гюїгарових очей і здавався собі значущим у власних очах — його очі, нарешті, проникли крізь оболонку його плоті, крізь його вподобання і нехоті, звички й манери. "Там, де я себе шукав,— подумав він,— я не міг себе знайти". Він чесно й старанно перерахував усе те, ким він був. "Але якби я не мав стати тим, ким я є, я б прагнув не більшого, ніж це жиденя". Що можна відкрити, порпаючись у тому драглистому слизові його істоти, крім жалюгідності плоті, безсоромної брехні про рівноправність, хаосу? "Перше правило,— сказав собі Люсьєн, — ніколи не зазирати в себе; нема помилки небезпечнішої". Справжнього Люсьєна,— він тепер знав,— треба шукати в очах інших, в боязкій покірливості П'єрретти і Гюїгара, в повному надії чекання всіх цих істот, які виростали й досягали зрілості задля нього, цих молодих учнів, що стануть його робітниками, ферольців, великих і малих, для котрих якогось дня він стане мером. Люсьєн відчув майже страх, він здався завеликим для самого себе. Скільки людей, ладних робити все, чекає на нього,— а він завжди був і буде їхнім безконечним чеканням. "Ось що таке",— думав Люсьєн. Він побачив, як знову з'явилася м'язиста спина, а відтак собор. Люсьєн був усередині собору, він ступав навшпиньки, освітлений променями, що пробивалися крізь вітражі. "Я

цього разу — собор!" Він зупинив напружений погляд на сусідові, довготелесому кубинцеві, смуглявому й довгому, як сигара. Треба було конче знайти слова, які б виразили його дивовижне відкриття. Люсьєн обережно й повільно, як запалену свічку, підняв руку до свого чола, потім на якусь мить зосередився замислено й святобливо,— і слова виринули з нього, він пробурмотів: "Я МАЮ ПРАВО!" Право! Щось подібне до трикутників і кругів: таке довершене, що немов і не існує; можна окреслити циркулем силу-силенну кіл, але так і не уявити собі жодного круга. Покоління робітників сумлінно коритимуться Люсьєновим наказам, і хоч скільки буде тих наказів, вони ніколи не применшать його права наказувати; адже це право — вище звичайного життя, немов математичні формули й релігійні догми. Ось хто Люсьєн насправді: величезний пучок обов'язків і прав. Він довго думав, що існує випадково, самоплинно, але даремно він на цьому зосереджувався. Ще до його народження його місце було визначене сонцем — у Феролі. Віддавна — ще навіть до шлюбу його батька — його вже чекали; якщо він з'явився на світ, то лише на те, щоб посісти своє місце. "Я існую,— подумав він,— бо маю право на існування". І, може, вперше він пройнявся сяйливою гордістю за свою долю. Рано чи пізно його приймуть до школи цивільних інженерів (а втім, це не має ніякого значення). Тоді він спровадить Мод (вона весь час хотіла з ним спати, це просто нестерпно; їхні сплутані тіла у цій жагучій тепліні перших весняних днів трохи відгонили підгорілим кролячим фрикасе. "Зрештою, Мод належить усім, сьогодні моя, а завтра чиясь, отже, все це не має ніякої ваги") і переберется до Фероля. Десь у Франції є молоденька білявка на кшталт П'єрретти, провінціалка, очі — дві квітки, яка береже цноту для нього; вона інколи пробує уявити свого майбутнього володаря, суворого й лагідного, але не може. Вона незаймана і вважає, що найпотаємнішою частиною її тіла має право володіти лиш один Люсьєн. Він побереться з нею, дівчина стане його дружиною, найніжнішим із його прав. Коли ввечері вона роздягатиметься ледь помітними божистими рухами, це буде ніби принесенням жертви. Він її візьме на руки при загальному схваленні і скаже їй: "Ти моя!" Те, що вона йому дарує, вона зобов'язана дарувати лише йому, акт кохання стане для нього любосним обліком власних маєтностей. Його найніжніше, найінтимніше право — це право шанувати

саму його плоть, право коритися йому навіть у ліжку. "Я одружуся молодим",— подумав він. Люсьєн пообіцяв собі, що матиме багато дітей; потім він подумав про батькову роботу; йому нетерпеливилося самому взятись до неї, і він запитав себе, чи довго ще житиме пан Флер'є.

Годинник вибив полудень; Люсьєн устав. Метаморфоза закінчилась: у це кафе годину тому ввійшов юнак, зграбний і невпевнений, а тепер з нього виходив чоловік, хазяїн між французами. Люсьєн ступив кілька кроків у сяйливі промені французького дня. На розі вулиці Шкільної і бульвару Сен-Мішель він підійшов до паперової крамниці й глянув на себе в дзеркало: йому закортіло побачити на своєму обличчі той непроникний вираз, яким він захоплювався в Лемордана. Але дзеркало відбило тільки миле затяте личко, поки що не дуже страшне. "Я відпущу собі вуса",— вирішив він.